

The role of functional type and social and political standing of the founders in the formation of the physical structure of Caravansaries and Saries intra-urban of Qazvin

Noushin Sekhavat dust*

Hossein Soltanzadeh**

Abstract

Caravansaries and saries intra-urban are commercial buildings which have different physical structures despite of similarity in structural existence. The purpose of research is to probe the physical differences caravansaries and saries by studying their type of function and the social and political standing of the founders. The main question of research is that how functioning's type and standing of founders affects the formation of caravansaries and saries intra-urban. Because of historical aspect of this research, it had done in historical interpretation method. Some of the data are gathered from field studies with interviewing with old merchants and the others are gathered in documentary sources, from historical sources, travelogues and endowments. The research findings indicates that function of reloading is effective in input position, wide-open spaces more, the creation of stalls, stables of camels and services of courtyard; Functioning of Catering is effective in dimension of caravan's inhabitation room, accessibility to facilities, hierarchy for entrancing the room, increasing semi-open area's and creating service spaces; Function of commercial is effective in dimension, the location of the room and back part of a shop and storage, hierarchy for entrancing room, increasing the closed space for maintain the security, the integrated physical structure of workshop space and devote the upstairs rooms

---

* Ph.D. Candidate of Architecture, Islamic Azad University ,Qazvin Branch, Qazvin, Iran,
noushin.sekhavatdoust@gmail.com

** Associate Professor of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran branch, Tehran, Iran (Corresponding Author) , Hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

Date received: 20/5/2020, Date of acceptance: 16/9/2020

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

to storage lightweight goods or merchants offices. Likewise, social and political standing of the founders can lead to create variety in service and business functions, the prosperity of the commercial caravansaries and series and the create Timche, and range of decoration for wide-open, semi-open and closed spaces.

Keywords: Functional type, Social and political standing of the founders, Physical structure, Caravansaries and series intra-urban of Qazvin

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان در شکل‌گیری ساختار کالبدی کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین

نوشین سخاوت دوست*

حسین سلطان‌زاده**

چکیده

کاروانسراها و سراهای درون شهری از جمله بناهای تجاری بوده که با وجود ساختاری همانند، از تفاوت‌های کالبدی برخوردار هستند. هدف تحقیق، بررسی تفاوت‌های کالبدی کاروانسراها و سراها با مطالعه نوع کارکرد آن‌ها و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان است. پرسش تحقیق آن است که چگونه نوع کارکرد و موقعیت بانیان در کالبد کاروانسراها و سراها موثر بوده است؟ پژوهش به سبب جنبه تاریخی، به روش تفسیری-تاریخی انجام شده است. بخشی از داده‌ها به صورت میدانی، مصاحبه با تجار قدیمی و بخشی به شکل اسنادی، از متن‌های تاریخی، سفرنامه‌ها و وقفنامه‌ها گردآوری شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر تاثیر نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان بر ساختار کالبدی کاروانسراها و سراها است. بدین ترتیب کارکرد باراندازی بر موقعیت ورودی، سطح فضای باز بیش‌تر، وجود اصطبل، شترخان و حیاط خدمات؛ کارکرد پذیرایی بر حجره‌های اقامت کاروانیان، تجار و بزرگ کاروان از منظر ابعاد، دسترسی به امکانات، موقعیت قرارگیری و سلسله مراتب ورود به حجره، افزایش سطح فضای نیمه‌باز جهت تعامل کاروانیان و وجود فضاهای خدماتی؛ کارکرد تجاری براساس درجه اهمیت کالای مبادله شده بر ابعاد، موقعیت قرارگیری حجره و فضاهای وابسته به آن چون پستو و انبار، تعریف سلسله مراتب ورود به حجره، افزایش سطح فضای بسته برای حجره‌های بیش‌تر و حفظ امنیت،

* دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، قزوین، ایران، noushin.sekhavtdoust@gmail.com

** دانشیار گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

Hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۲۶

کالبد یکپارچه فضای کارگاهی و اختصاص حجره‌های طبقات بالا به کالاهای سبک یا دفاتر تجار اثرگذار بوده‌است. همچنین جایگاه اجتماعی و سیاسی بانیان سبب کیفیت و گستره ترئینات فضای باز، بسته و نیمه‌باز، تنوع فضاهای خدماتی و تجاری و در نتیجه رونق تجاری سرا و کاروانسرا و تبدیل هشتی به تیمچه شده‌است.

کلیدواژه‌ها: نوع کارکرد، موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان، ساختار کالبدی، کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین

۱. مقدمه

کاروانسراها و سراهای درون شهری از جمله بناهای تجاری شهر هستند که در طول تاریخ نقش مهمی در تجارت و مبادلات بازرگانی شهرها ایفا کرده‌اند. موقعیت این بناها در مجموعه بازار و همجوار با راسته‌های اصلی و فرعی و گاه در خارج از محدوده بازار و در مسیرهای متداول ورود و خروج شهر بوده‌است. شهر قزوین به سبب مرکزیت و قرارگیری در مسیر عبوری کاروان‌ها و راه‌های ارتباطی شمالی و غربی کشور از سراهای کاروانسراهای درون شهری بسیاری برخوردار بوده که ضمن ساختاری همانند و مشابه دارای تفاوت‌هایی در ساختار کالبدی خود هستند. هدف تحقیق حاضر جستجوی تفاوت‌های موجود در کالبد کاروانسراها و سراهای در ارتباط با نوع کارکرد و عوامل اجتماعی چون نقش و موقعیت بانیان آنها است تا بدین ترتیب به پرسش اصلی پژوهش مبنی بر چگونگی نقش نوع کارکرد و موقعیت بانیان بر شکل‌گیری کالبد سراهای کاروانسراهای درون شهری پاسخ دهد. بر این اساس نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان به عنوان متغیرهای مستقل پژوهش و ساختار کالبدی کاروانسراها و سراهای به عنوان متغیر وابسته مطرح می‌باشند. به دلیل ماهیت تاریخی پژوهش، روش تحقیق تاریخی-تفسیری انتخاب شده و گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی از متون و یادداشت‌های تاریخی، وقفنامه‌ها، توصیفات سفرنامه نویسانی نظیر تاورنیه، ریچاردز، شاردن، کمپفر و به صورت میدانی در مصاحبه با حجره‌داران قدیمی کاروانسراها و سراهای انجام شده‌است.

پیشینه پژوهش‌های انجام شده در مورد کاروانسراها، طیفی از بررسی‌های صورت گرفته حول کاروانسراهای درون شهری و برون شهری را شامل می‌شود که از میان آنها می‌توان به بخش هشتم کتاب آشنایی با معماری اسلامی ایران "ساختمان‌های درون شهری

و برون شهری" (معماریان ۱۳۸۴) و بخش بیست و یکم کتاب معماری ایرانی (معماریان ۱۳۹۱) درباره راه و بناهای وابسته به آن، خان و کاروانسرا و بیان ویژگی‌های معماری نمونه‌های شاخص کاروانسرا در دوره‌های مختلف؛ دفتر دهم کتاب گنجنامه با عنوان بناهای بازار و بررسی کالبدی کاروانسراهای درون شهری مناطق مختلف ایران (حاجی قاسمی ۱۳۸۳)؛ بخش ششم کتاب معماری اسلامی (هیلن برنند ۱۳۹۳) در مورد تقسیم کاروانسراها به درون شهری و برون شهری (روستایی) و بررسی تحلیلی نمونه‌های شاخص در کشورهای اسلامی؛ کتاب کاروانسرا در ایران (هادی‌زاده کاخکی ۱۳۸۹) در بررسی انواع راه‌ها و بناهای وابسته به آن، معماری و کارکرد انواع کاروانسراهای درون‌شهری و برون شهری به همراه گونه‌شناسی و تحلیل کالبدی اشاره کرد. در مورد مقالات منتشر شده در این زمینه نیز می‌توان به مقاله حسینی و ارژمند (۱۳۹۲) در راستای بررسی دو کاروانسرای درون شهری و برون شهری اصفهان و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های کالبدی آن‌ها در زمینه فرم بناها، انتظام فضایی ورودی و ساختار کالبدی ریزفضاها؛ مقاله حسینی و پورنادری (۱۳۹۳) در مورد بررسی تغییرات کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان و الگوهای رایج در آن‌ها با توجه به کارکرد اقامتی و تجاری؛ مقاله پیری و افشاری آزاد (۱۳۹۵) در خصوص عوامل موثر بر شکل‌گیری کاروانسرای درون شهری دوره قاجار همدان چون شرایط اقلیمی منطقه، ویژگی‌های عصر قاجار در تزئینات و ساختار معماری و ویژگی‌های بومی؛ مقاله وحدت‌پور و دیگران (۱۳۹۸) در زمینه مقایسه کاروانسراهای درون شهری و برون شهری اصفهان در گستره کالبد معماری و توجه به نسبت و سرانه به کار رفته در کاروانسرا در رابطه با عملکرد آن در محدوده درون‌شهری و برون‌شهری اصفهان اشاره کرد. در پژوهش‌های انجام شده مواردی چون گونه‌شناسی سراها و کاروانسراها و توضیح ساختار کالبدی آن‌ها با توجه به ویژگی‌های معماری زمان ساخت و عملکرد (اقامتی یا تجاری) مورد توجه قرار گرفته که گاه بررسی در یک کاروانسرا به صورت خاص و گاه به صورت مقایسه بین دو کاروانسرا انجام شده‌است. پژوهش حاضر در نظر دارد تا با تاکید بر ۹ کاروانسرا و سرای درون شهری قزوین با تنوع در کارکردها، موقعیت قرارگیری در شهر و سازندگان آن‌ها به بیان تفاوت‌های کالبدی هر یک بپردازد و نقش عواملی چون نوع کارکرد کاروانسراها و سراها نظیر کارکرد باراندازی، پذیرایی و تجاری و نیز موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان- از میان تجار مهم شهر و رقابت میان آن‌ها و نیز شخصیت‌های

سیاسی و حکومتی چون شاه، وزیر و حاکم شهر- را در انتظام فضایی بخش‌های مختلف، ریزفضاها، امکانات بناها و تزئینات مورد مذاقه قرار دهد.

۲. روش تحقیق

با توجه به این‌که پژوهش به بررسی نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان در چگونگی شکل‌گیری ساختار کالبدی کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین اختصاص یافته، از روش تحقیق تاریخی- تفسیری استفاده شده‌است. نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان متغیرهای مستقل پژوهش را شکل داده‌اند و ساختار کالبدی کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین به عنوان متغیر وابسته مطرح می‌باشد. در انتخاب نمونه‌های مورد بررسی، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای استفاده شده‌است. بدین ترتیب ابتدا فهرستی از کاروانسراها و سراهای درون شهری با توجه به موقعیت قرارگیری آن‌ها در داخل بازار قزوین، محدوده بازار و خارج از محدوده بازار، تهیه شده و از میان آن‌ها کاروانسراهایی که هم‌اکنون موجود بوده یا اسناد نوشتاری و تصویری مبنی بر نوع کارکرد کاروانسرا و بانیان آن‌ها وجود داشته، انتخاب شده‌اند. در جدول (۱) معرفی از نمونه‌های مورد بررسی ارائه شده‌است.

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۷۳

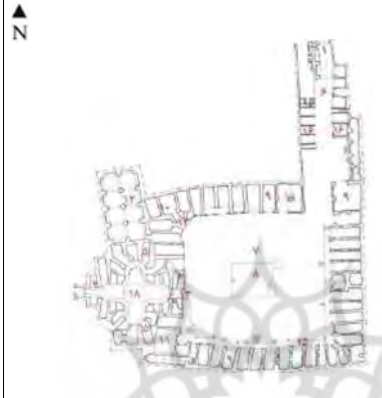
جدول (۱): معرفی نمونه‌های موردی پژوهش (نگارندگان)

نام	کاروانسرای شاه (رضوی)	کاروانسرای وزیر	کاروانسرای حاج رضا	سرای ضرابخانه	سرای پنبه
درره زمانی	صفوی (دبیرسیاقتی ۱۳۸۱: ۴۷۹)	قاجار (محمدزاده ۱۳۸۵: ۵۸)	قاجار (محمدزاده ۱۳۸۵: ۴۱)	قاجار (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)	قاجار
نوع	شاهی	اوقاف و خیریه	خصوصی (ملک شخصی متعلق به حاجی رضا دارالشفای)؛ (شکوهی ۱۳۹۸)	خصوصی (ملک شخصی متعلق به تجار مختلف چون زواره‌ای، بهشتی، قاسمی و ...)؛ (شکوهی ۱۳۹۸)	خصوصی (ملک شخصی متعلق به تجار مختلف: حاج محمد حسین حقیقت و حاج غلامرضا و ...)؛ (شکوهی ۱۳۹۸)
کارکرد	مهمانخانه؛ بازرگان سرا؛ محل دفاتر تجاری؛ فرش فروشی؛ پارچه فروشی؛ کنیرا فروشی؛ انبار غلات (شاردن ۱۳۳۶؛ تاورنیه ۱۳۶۹؛ شکوهی ۱۳۹۸)	سرای بازرگانی با تجارت گسترده جهت فروش غلات، گندم و جو؛ زاج فروشی؛ برخی حجره‌ها دارای کاربری اقامتی (شکوهی ۱۳۹۸)	کاربری اقامتی؛ سرای بازرگانی بازرگانان تیریزی و قفقازی؛ فروش گالش، بلور، غلات، کشمش و پنیر؛ تجارت محدود نفت؛ علافی؛ (شکوهی ۱۳۹۸)	محل ضرب سکه (روزنامه وقایع اتفاقیه به نقل از پرهیزکاری ۱۳۹۳: ۲۴)؛ عطارخانه؛ فروش خشکبار؛ فرش فروشی؛ خوابگاه مخصوص تجار داخلی سرا (پور فرخ ۱۳۹۸)	خرید و فروش و حلاجی پنبه؛ فضای تیمچه محل فروش کره و روغن و دفتر بازرگانان و تجار (شکوهی ۱۳۹۸؛ ماهوتی ۱۳۹۸)
سازنده/بانی	شاه طهماسب صفوی (دبیرسیاقتی ۱۳۸۰: ۳۳۱)	میرزا موسی وزیر از رجال دوره ناصری (خلیلی ۱۳۹۰: ۲)	حاجی رضا دارالشفای برادر مرحوم حاج ملا عبدالوهاب مجتهد معروف زمان فتحعلی شاه و محمد شاه (دبیرسیاقتی ۱۳۸۱: ۴۷۵)	-	-

موقعیت مکانی	جنوب بازار قیصریه (داخل بازار)	شرق بازار قیصریه (در محدوده بازار)	در محدوده بازار در مسیر راسته وزیر	داخل بازار قزوین نزدیک به چهار سوق بزرگ	داخل بازار قزوین در سمت شرق میدان مال فروش‌ها
مساحت	۶۳۲۰ متر مربع	۴۲۴۰ متر مربع	۹۵۰ متر مربع	۱۹۰۰ متر مربع	۱۰۲۲ متر مربع
تقریبی	(مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)				
ویژگی‌ها	چهار ایوانی - دو طبقه	- چهار ایوانی - دو طبقه	چهار ایوانی - دو طبقه	دو ایوانی - دو طبقه	دو ایوانی - دو طبقه به همراه زیرزمین
علت ساخت	واگذاری بخشی از نقش‌های اجتماعی، مذهبی و اقتصادی به کاروانسرای شاه و قیصریه (ورجاوند ۱۳۷۴: ۵۷۶)	تامین هزینه‌های مربوط به قرائت قرآن، کفاف روشنایی و حق التلاوت قرآن و فرش و سایر مخارج مدرسه اتفاقیه (خلیلی ۱۳۹۰: ۲) در ردیف دوم اهمیت در شهر (گلریز ۱۳۶۸: ۳۳۱)	رقابت با سرای حاج چروک در جنوب سرا (شکوهی ۱۳۹۸)	عملکرد خزانه (قاسمی ۱۳۹۸)، از قطب‌های اقتصادی شهر	-
نقشه کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین					
	کاروانسرای شاه (رضوی)	کاروانسرای وزیر	کاروانسرای حاج رضا		

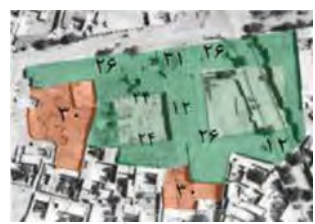

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۷۵

(مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)				
				۱. ورودی ۲. حجره دالان دار ۳. حجره کاروانسرادار ۴. هشتی ۵. حجره‌های اطراف دالان و هشتی ۶. دالان ۷. حیاط ۸. آب انبار / ورودی آب انبار ۹. حجره‌های بازرگانان و کاسبان ۱۰. حجره مخصوص اقامت
سرای ضرابخانه		سرای پنجه		۱۱. حجره بزرگ ۱۲. اصطبل و شترخان ۱۳. ایوان ۱۴. ایوانچه ۱۵. سکوی مهتابی ۱۶. دکان ۱۷. کفش کن ۱۸. تیمچه ۱۹. ایوان ستون دار
(مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)				
نام	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران) ^۱	سرای گلشن (خیابان مولوی)	سرای گلشن (خیابان امام)
دره زمانی	قاجار (محمدزاده ۱۳۸۵: ۴۱)	قاجار (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)	قاجار (محمدزاده ۱۳۸۵: ۵۴)	اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی (محمدزاده ۱۳۸۵: ۵۰)
نوع	خصوصی (متعلق به باقر خان سعدالسلطنه)	خصوصی (متعلق به باقر خان سعدالسلطنه)	خصوصی (ملک شخصی متعلق به تجار مختلف)	خصوصی (ملک شخصی متعلق به تجار مختلف)
کارکرد	مهمانخانه؛ بازرگان سرا؛ محل دفاتر تجاری؛ کالا انبار؛ کارگاه فرش فروشی؛ امانت فروشی؛ کشمش خشک کنی، صادرات کشمش؛ کتیرا و حنا فروشی؛ فروش چراغ (شکوهی ۱۳۹۸)	مهمانخانه؛ گمرک خانه، انبار کالاهای کاروانیان؛ محل توقف چهارپایان (ریچاردز ۱۳۷۹؛ شکوهی ۱۳۹۸)	تجارتخانه؛ فروش خشکبار، غلات و کرچک؛ موتابی (نخ تابی)؛ اقامت موقت (شکوهی ۱۳۹۸)	فروش غلات، کشمش؛ فروش کرچک و حنا؛ زاج فروشی، پارچه فروشی (شکوهی ۱۳۹۸)

سازنده/بانی	آقا باقر خان سعدالسلطنه (گلریز ۱۳۶۸: ۳۲۸-۳۲۷)	آقا باقر خان سعدالسلطنه (ورجاوند ۱۳۶۷: ۳۵۷)	حاج محمدرضا وکیل الرعایا (دبیرسیاقی ۱۳۸۰: ۳۸۸)	محمد ارباب قزوینی و حاجی غلامحسین (دبیرسیاقی ۱۳۸۱: ۴۸۰)
موقعیت مکانی	شرق بازار قزوین	در بیرون از محدوده بازار و در تلاقی راه‌های اصلی شهری و برون شهری	در بیرون از محدوده بازار، خیابان مولوی، محله خندق بار بازارچه حاج محمد رحیم	در بیرون از محدوده بازار، خیابان امام
مساحت تقریبی	۲۰۶ هکتار	۲۰۱ هکتار	۲۹۵۰ مترمربع	۱۳۶۰ مترمربع
(مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)				
ویژگی‌ها	-بخش اصلی چهار ایوانی -یک طبقه به همراه زیر زمین در بعضی قسمت‌ها	-چهار ایوانی -دو کاروانسرای بسیار بزرگ با ورودی مجزا که از طریق چهار راهی به یکدیگر متصل هستند.	-چهار ایوانی -یک طبقه به همراه زیر زمین	-دو ایوانی دو طبقه به همراه زیر زمین -ساختمان تا حدی جدید
علت ساخت	در دوران رونق اقتصادی در اواخر دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار برای پل ارتباطی بازرگانی بین اروپا و آسیا (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)	-ارتباط مستقیم با راه‌های ارتباطی -نگهداری موقت مال التجاره همراه کاروانیان برای تقسیم بین سراهای شهر به دلیل قرارگیری بیرون محدوده بازار و در مسیر عبوری متداول در عصر قاجار (دورازه تهران) در نزدیکی کاروانسرا (حاجی ملکی ۱۳۹۱)	-	-

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۷۷

	 <p>موقعیت برخی فضاهای کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی</p>		<p>نقشه کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین</p>
<p>سرای گلشن (خیابان مولوی)</p>	<p>کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)</p>	<p>(مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)</p>	

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

		<p>۱۵. سکوی مهتابی ۱۶. دکان ۱۷. کفش‌کن ۱۸. تیمچه ۱۹. ایوان ستون‌دار ۲۰. راسته (خرده فروشی) ۲۱. چهارسو ۲۲. گرمابه ۲۳. آبریزگاه ۲۴. انبار ۲۵. سرای تجار ارمنی ۲۶. بارانداز ۲۷. قیصریه ۲۸. حیاط خدمات ۲۹. حوض مخصوص آب شرب کاروانیان ۳۰. برف انداز ۳۱. آسیاب</p>	<p>۱. ورودی ۲. حجره دالان‌دار ۳. حجره کاروانسرادار ۴. هشتی ۵. حجره‌های اطراف دالان و هشتی ۶. دالان ۷. حیاط ۸. آب انبار ۹. حجره‌های بازرگانان و کاسبان ۱۰. حجره مخصوص اقامت ۱۱. حجره بزرگ ۱۲. کاروان و تجار مهم اصطبل و شترخان ۱۳. ایوان ۱۴. ایوانچه</p>	
<p>سرای گلشن (خیابان امام) کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)؛ متشکل از سراهای مختلف</p>				
<p>(مرکز استاد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸)</p>				

۳. مبانی نظری

۱.۳ بررسی ویژگی‌های کاروانسراها و سراها در مجموعه بازار

کاربرد عناوین خان^۱، کاروانسرا، سرا، فندق^۲ و وکاله^۳ در مواردی غیردقیق و گاه متناقض به نظر می‌آید و گاه روشن نیست که محل، شکل ظاهری و کاربرد دقیق این ساختمان‌ها چه بوده است (دانشنامه جهان اسلام ۱۳۸۶: ذیل مدخل «بازار»). در مورد استعمال واژه کاروانسرا و سرا در قزوین نیز چنین تناقضاتی مشاهده می‌شود. به عنوان مثال شاردن و تاورنیه کاروانسرای شاهی قزوین را با عنوان کاروانسرا به کار برده‌اند. "کاروانسراها یعنی مهمانخانه‌های عمومی شهر نیز شایان توجه می‌باشد... کاروانسرای شاهی دارای دویست و پنجاه حجره و ... است" (شاردن ۱۳۳۶: ۳۶). تاورنیه نیز به همجواری کاروانسرا و بازار جهت اسکان تاجران و نگهداری مال التجاره اشاره کرده و بیان می‌دارد "... سه کاروانسرا نیز دارد که اطراف آن بازار واقع شده است و یکی از آن کاروانسراها خیلی بزرگ و راحت است" (تاورنیه ۱۳۶۹: ۱۲۹) و مراد او با توجه به بزرگی و راحتی کاروانسرا در آن زمان کاروانسرای شاهی است. در مقابل در وقفنامه آقا جمال وزیر به تاریخ (۹۲۳ هجری قمری) کاروانسرای شاه با عنوان سرا مطرح شده است: "سرای الشهیر به خان سعادت واقع است در میدان جدید به حدود اربعه... و خان سعادت مشهور به سرای شاه عنوان شده است (دبیرسیاقی ۱۳۸۱: ۱۱۱). بدین ترتیب انتساب واژه سرا و کاروانسرا به نمونه‌های موردی پژوهش، با توجه به تعاریف مطرح از ویژگی‌ها و عملکرد هر یک از این مکان‌ها (سرا و کاروانسرا) در مبانی نظری پژوهش صورت گرفته است.

۱.۱.۳ کاروانسرا

کاروانسراهای درون شهری که با عنوان خان نیز شناخته می‌شدند، در راستای گسترش و توسعه بازار، پس از بناهای مذهبی، از اهمیت بالایی در منطقه تجاری برخوردار بوده‌اند (Starkey 2012: 116) و علاوه بر تامین امنیت و محل اقامت برای بازرگانان، محل فروش کالاها نیز به شمار می‌آمدند (Hmood 2017: 266). در ایران، مجتمع‌های تجاری به نام سرا، کاروانسرا یا خان در همه بازارهای مرکزی شهرهایی که دارای تجارت عمده و خارجی هستند یافت می‌شوند. این مکان‌ها دارای همان طرح مشترک خان - یعنی به صورت حیاطی که گرداگرد آن حجره‌های تجاری ایوان‌دار ساخته شده است - هستند. در دوره معاصر به ویژه از دوران قاجار به سراهای موجود در بازار کاروانسرا نیز اطلاق

می‌شده است (دانشنامه جهان اسلام ۱۳۸۶: ذیل مدخل «بازار»). ساختار معماری کاروانسراهای شهری که به منظور رونق تجارت در داخل شهر ایجاد شده است، معمولاً به دلیل اهداف متفاوت و قرارگیری در بستر شهری که از قبل موجود بوده، دارای اتاق‌هایی پیچیده‌تر و نامنظم نسبت به کاروانسراهای برون‌شهری است (Duranti 2012: 234). کاروانسراهای درون شهری مکان‌هایی بودند که در آن‌ها تجارت و تولید کالاها با هم صورت می‌گرفت. طبقه همکف به طور عمده مخصوص فعالیت تجاری و انبار و طبقه اول به اسکان تجار اختصاص داشت (Lacaj et al 2014: 1؛ Taheri 1980: 37). این کاروانسراها محلی برای معامله‌گران خارجی بوده و خدماتی موقت برای بازرگانان خارجی، اسکان و تهیه غذای آن‌ها را بر عهده داشته است. به لحاظ موقعیت مکانی، برخی کاروانسراهای درون شهری علاوه بر محدوده بازار، در اطراف شهر و یا نزدیکی دروازه‌های شهر ساخته شده است (Awad 1989: 58, 40).

۲.۱.۳ سرا

بر اساس تعریف بنیاد دانشنامه نگاری ایران سرا در بازار بنایی متشکل از یک صحن و حجره‌هایی در پیرامون آن است. این بنا مرکز مبادله و نگهداری کالا به شمار می‌رود (حاجی‌قاسمی ۱۳۸۳ به نقل از کامیار ۱۳۹۶: ۱۰۴). در خصوص سراها و کاروانسراهای قزوین، سرا محلی در نظر گرفته شده که بازرگانان در آن به کار تجارت اشتغال دارند و در مقابل کاروانسرا مخصوص کاروانیان یا بارانداز بارفروشان و غالباً دارای اصطبل و شترخان (دبیرسیاقتی ۱۳۸۱: ۴۷۴) به صورت گسترده و مجهز به فضاهای خدماتی جهت اقامت مطرح شده است.

با توجه به تعاریف عنوان شده در خصوص سراها و کاروانسراهای قزوین، واژه سرا به مکانی با محوریت تجارت و بازرگانی و واژه کاروانسرا به مکانی با نقش اقامتی در کنار فعالیت تجاری اطلاق شده است. بر این اساس از میان نمونه‌های پژوهش کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان امام و تهران به عنوان کاروانسرا و سراهای ضرابخانه، پنبه و گلشن خیابان مولوی و امام به عنوان سرا مطرح می‌شوند. در ادامه با توجه به هدف پژوهش در مورد اهمیت ارتباط نوع کارکرد و موقعیت بانی بر شکل‌گیری کالبد کاروانسراها و سراها، در مبانی نظری پژوهش توضیحاتی در زمینه اهمیت تاریخی ایجاد

فضاهای تجاری در قزوین، عملکردها و مشاغل موجود در کاروانسراها و سراهای مورد بررسی و جایگاه بنیان آن‌ها ارائه شده است.

۲.۳ کاروانسراهای درون شهری قزوین

تا پیش از جنگ جهانی اول، قزوین به عنوان مرکز توزیع کالاهای بازرگانی از روسیه و اروپا به دیگر شهرهای ایران و انتقال اجناس به روسیه بوده است. بدین ترتیب قزوین محل تجمع کاروان‌ها بوده و برای استقرار تجار و مال التجاره آن‌ها کاروانسراها و سراهای بسیاری در درون شهر ساخته شده است. این کاروانسراها و سراها به لحاظ عملکردی به سه گونه بازرگانی، بارانداز و مخصوص کاروانیان یا بافروشان و دارای اصطبل و شترخان تقسیم شده است (گلریز ۱۳۶۸: ۳۳۳ و ۳۲۷). بر طبق مندرجات کتابچه سرشماری سال ۱۲۹۹ هجری قمری در شهر قزوین بیست و شش باب کاروانسرا و سرا دایر بوده است (دبیرسیاقی ۱۳۸۱: ۴۷۴).

۳.۳ اهمیت موقعیت تجاری قزوین در توصیفات تاریخی

با توجه به ارتباط شکل‌گیری کاروانسراها و سراهای درون شهری با موضوع رونق اقتصادی شهر، توضیحاتی در خصوص موقعیت تجاری شهر قزوین و اشاره به کاروانسراها و سراهای آن ارائه شده است. به عنوان مثال، شمس‌الدین سامی بیک (۱۳۰۶: ۳۶۵۷) قزوین را به سبب مرکزیت و قرارگیری در معبر کاروان‌ها دارای موقعیت مهم تجاری دانسته و به رونق تجارت و بزرگی بازارها و چهارسوها آن اشاره می‌کند. بارتولد (۱۳۵۸: ۲۶۵) نیز قزوین را نقطه تجاری با رونق به سبب موقعیت جغرافیایی خود می‌داند. در دانشنامه بزرگ لاروس قرن بیستم نیز به اماکن مهم تجاری قزوین و منسوجات ابریشمی و پنبه‌ای آن اشاره شده است (لاروس قرن بیستم به نقل از گلریز ۱۳۶۸: ۱۹۸). لرد کرزن (۱۳۷۳: ۷۴) قزوین را به سبب اتصال سه شهر رشت، تبریز، قم به تهران و نیز تاکستان‌ها و پارچه‌بافی‌اش درخور توجه می‌داند. بدین ترتیب اهمیت تجاری و موقعیت مکانی قزوین به عنوان گذرگاه مسافران و تاجران، می‌تواند دلیلی بر تعدد و تنوع سراها و کاروانسراهای درون شهری آن به حساب آید.

۴.۳ کاروانسراها و سراهای درون‌شهری قزوین از منظر سیاحان

سراها و کاروانسراهای درون‌شهری قزوین در طول تاریخ مورد توجه سیاحان نیز قرار گرفته‌است. به گونه‌ای که در توصیفات خود به ویژگی‌های کالبدی و عملکردی آن‌ها اشاره داشته‌اند. از آن میان می‌توان از توصیفات شاردن (۱۳۳۶: ۳۶) در مورد کاروانسرای شاه در دوره صفوی نام برد که آن‌را با دویست و پنجاه حجره، یک حوض بزرگ آب، درختان عظیم در حیاط، تعداد دو درب برای هدایت واردین به محوطه کاروانسرا، با دو راسته از دکاکین مخصوص فروش اجناس بسیار گرانبها توصیف کرده‌است. در سفرنامه تاورنیه در عصر صفوی به توصیف کاروانسرای شاه و راحتی آن اشاره شده‌است. به گفته تاورنیه (۱۳۶۹: ۱۲۹)، «... سه کاروانسرا نیز دارد که اطراف آن بازار واقع شده است و یکی از آن کاروانسراها خیلی بزرگ و راحت است». در سفرنامه فرد ریچاردز در عصر قاجار از کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران در اطراف مهمانخانه در سال ۱۳۰۴ شمسی (۱۹۲۶ میلادی) نام برده شده‌است. به گفته ریچاردز (۱۳۷۹: ۳۰۶)، "در مجاورت این مهمانخانه، کاروانسرای بزرگی واقع شده که زوار برای یک روز یا یک شب در آن توقف می‌کنند و سپس به مسافت خود به مشهد یا کربلا یا قم ادامه می‌دهند". کمپفر نیز در سال ۱۶۸۴ میلادی در قزوین که در قرن شانزدهم پایتخت ایران بود اقامت داشت (هیبتس ۱۳۶۳: ۷). وی در طرح‌های خود در زمان شاه سلیمان صفوی، از فضایی به نام میدان و بازار (kaempfer 1684) و میدان و کاروانسرا یاد کرده‌است که به گمان زیاد منظور او از بازار، بازار بزرگ شهر و از کاروانسرا، کاروانسرای شاهی (رضوی) در خیابان رشت (امام) است (نوروز برازجانی و جوادی ۱۳۹۵: ۱۸۵). در تصویر (۱) دورنمای شهر قزوین از سمت شمال غرب توسط کمپفر به سال ۱۶۸۴ میلادی ترسیم شده و در آن میدان و محوطه کاروانسرای شاه و بازار با عنوان (b:Forum, Meidan et Bazar) و در تصویر (۲) کروکی از مهم‌ترین نشانه‌های شهری از جمله میدان مقابل کاروانسرا به سال ۱۶۸۴ میلادی مشخص شده‌است. ترسیم محوطه میدان و کاروانسرای شاه در مجموعه بازار در کروکی کمپفر نشان از اهمیت کاروانسرا در قزوین عصر صفوی دارد.

به کتیبه آن، آقا باقر سعدالسلطنه اصفهانی فرماندار قزوین بوده که به سبب لقب خود آن را سرای سعدیه نامیده است (گلریز ۱۳۳۸: ۳۲۸-۳۲۷). وی بانی سرای سعدالسلطنه در خیابان تهران نیز می‌باشد. چنانچه ورجاوند در اشاره به ماجرای درگیری میان سعدالسلطنه و حاج رضای امینی کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران را متعلق به سعدالسلطنه می‌داند... و سعدالسلطنه برای آن‌که از مقابل کاروانسراهای تازه‌ساز خود در کنار خیابان وافور [تهران] جاده‌ای به طرف راه همدان و رشت بکشد... (ورجاوند ۱۳۷۷: ۳۵۷). بانی کاروانسرای حاج رضا نیز حاج رضا برادر حاج ملا عبدالواهب، مجتهد معروف زمان فتحعلی شاه و محمد شاه (دبیرسیاقی ۱۳۸۱: ۴۷۵)؛ بانی سرای گلشن خیابان مولوی، حاج محمد رضا وکیل الرعایا (دبیرسیاقی ۱۳۸۰: ۳۸۸) و سرای گلشن خیابان امام، آقا محمد ارباب قزوینی و حاج غلامحسین از تجار نامی شهر بوده است (دبیرسیاقی ۱۳۸۱: ۴۸۰).

۴. بحث و یافته‌ها

در بیان یافته‌های پژوهش و در راستای بررسی اثر متغیرهای مستقل تحقیق چون نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان سراها و کاروانسراهای درون شهری قزوین بر ساختار کالبدی آن‌ها، متغیرهای مستقل در عناصری از ساختار کالبدی چون تزئینات، ورودی‌ها و همجواری‌ها، تنوع فضایی، حیاط‌سازی، ویژگی‌ها و انتظام فضایی بخش‌های مختلف چون هشتی، حجره‌ها، راسته‌ها، اصطبل، شترخان، سلسله مراتب‌ها، نوع و تعداد عملکردهای خدماتی و تجاری مورد بررسی قرار گرفته‌اند که گاه در یک عنصر کالبدی هر دو متغیر یعنی کارکرد سراها و کاروانسراها و موقعیت بانی اثرگذار بوده و گاه یکی از متغیرهای مستقل پژوهش در شکل‌گیری و ایجاد ویژگی خاص در سازمان‌دهی فضایی و ساختار کالبدی بنا موثر واقع شده است.

۱.۴ نقش نوع کارکرد و موقعیت بانیان در تزئینات

۱.۱.۴ تاثیر موقعیت بانیان بر تزئینات

در مورد تزئین فضاها، باز، نیمه باز و بسته، عواملی چون عملکرد کاروانسراها و سراها، بانیان و دوره زمانی بنا در نوع و میزان تزئینات تاثیرگذارند. بدین ترتیب که از میان نمونه‌های مورد بررسی، کاروانسرای وزیر به جهت نقش بانی آن (میرزا موسی وزیر از

رجال دوره ناصری) و نیز کاروانسرای حاج رضا به سبب مسئله رقابت با سرای حاج چروک در ساخت آن و کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام به سبب نقش بانی (آقا باقرخان سعدالسلطنه حاکم شهر) و نیز دوران رونق اقتصادی و حضور بازرگانان خارجی، سرای گلشن مولوی به جهت اهمیت بانی آن (حاج محمدرضا وکیل الرعایا گیلانی) واجد تزئینات در فضای باز، بسته و نیمه باز بوده‌اند. البته در مورد کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران نیز علیرغم عملکرد باراندازی، انبار و شترخان در کنار جنبه اقامتی آن به جهت اهمیت موقعیت بانی (آقا باقرخان سعدالسلطنه حاکم شهر)، تزئینات کاشی‌کاری و آجرکاری در پیش‌طاق ورودی و نمای حجره‌ها در فضای باز و نیمه باز قابل مشاهده است.

۲.۱.۴ تاثیر نوع کارکرد بر تزئینات

کاروانسرای وزیر به سبب اهمیت و جایگاه اقتصادی ویژه در بازار، همچنین قرارگیری دفاتر تجاری مهم و عملکرد اقامتی در طبقه اول دارای کاشیکاری منحصر بفرد با نقش نبرد شیر و پرنده، تصویر فرشته بالدار، صحنه شکار، زن در میان قرص خورشید، نقش رستم، نبرد شیر و گاو (ورجاوند ۱۳۵۴: ۷،۵) در لچکی‌های تمامی حجره‌های طبقه اول است. سرای ضرابخانه نیز به سبب اهمیت عملکرد آن به عنوان خزانه و ضرابخانه و نیز حضور تجار معروف آن زمان در سرا دارای تزئیناتی -هر چند محدود در مقایسه با نمونه‌های پیشین- در فضاهای باز، بسته و نیمه باز است. البته در مورد کاروانسرای شاه علیرغم اهمیت نقش بانی آن (شاه طهماسب صفوی)، به علت دوره زمانی کاروانسرا در عصر صفوی و مرسوم نبودن تزئینات بسیار، تزئینات در دو فضای بسته و نیمه باز خلاصه می‌شوند. علاوه بر این در مورد سرای پنبه به سبب عملکرد آن در مورد خرید و فروش پنبه و نقش باراندازی و انبار و نیز در مورد سرای گلشن خیابان امام به دلیل دوره زمانی سرا در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی تزئینات ویژه‌ای وجود ندارد. با توجه به اینکه حجره‌های کنج در بیشتر موارد به فضای مخصوص اقامت تجار مهم یا دفاتر تجاری آنها اختصاص داشته‌اند در ایوانچه مقابل درب ورودی آنها تزئینات رسمی‌بندی گاه توام با کاشیکاری و تزئینات آجری دیده می‌شود. مانند (کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان امام و سرای ضرابخانه، پنبه، گلشن خیابان مولوی). در جدول (۲)، گستره تزئینات بناها در سه فضای باز، نیمه باز و بسته مشخص شده است.

جدول (۲): نمایش تزئینات سراها و کاروانسراها (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

■ تزئینات فضای بسته ■ تزئینات فضای باز ■ تزئینات فضای نیمه باز				
		کاروانسرای وزیر طبقه اول	کاروانسرای وزیر طبقه همکف	کاروانسرای شاه (رضوی)
نقوش کاشیکاری لچکی‌های کاروانسرای وزیر		تزئینات حجره کنج	تزئینات هشتی (تیمچه)	تزئینات حجره کنج تزئینات دالان
سرای گلشن (خیابان مولوی)		کاروانسرای حاج رضا طبقه اول	کاروانسرای حاج رضا طبقه همکف	سرای ضرابخانه

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۸۷

						
کاشیکاری لچکی و لبه بام	تزئینات هشتی (تیمچه)	کاشیکاری لچکی‌ها		تزئینات هشتی (تیمچه)	تزئینات پایه ستون‌ها	تزئینات هشتی (تیمچه)
کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران		کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام			سرای پنبه	
						
		تزئینات چهارسوق کوچک و بزرگ				
						
تزئینات هشتی (تیمچه)	تزئینات حجره‌ها	تزئینات قیصریه		تزئینات حجره‌ها	تزئینات لچکی‌ها	

۲.۴ نقش کارکرد کاروانسراها و سراها در نوع و تعداد ورودی‌ها

در مورد فضای ورودی کاروانسراها و سراهای مورد بررسی می‌توان عملکرد تجاری و جایگاه آن‌ها به لحاظ اقتصادی را عاملی مهم در تعیین تعداد ورودی و نسبت آن با مجموعه بازار و سایر مسیرهای مهم تعیین کرد. بدین ترتیب کاروانسراها و سراهایی که در کنار تجارت عمده و دفاتر بازرگانی و انبار به تجارت خرد هم اختصاص داشته دارای حداقل یک ورودی به راسته اصلی بازار و قیصریه بوده‌اند. مانند کاروانسرای شاه با تجارت خرد پارچه در فضای دالان، کاروانسرای وزیر با تجارت خرد زاج فروشی، سرای ضرابخانه با تجارت خرد عطاری و نقش خزانه آن برای بازار، سرای پنبه با تجارت خرد روغن و کره در فضای تیمچه. همچنین کاروانسراها و سراهایی که دارای تجارت گسترده و فعال در سطحی گسترده، انبارهای بزرگ و نقش محوری مهمانخانه بوده دارای حداقل یک دسترسی به مسیرهای متداول منتهی به خروجی شهر و خیابان‌های اصلی می‌باشند. از آن میان می‌توان به کاروانسرای شاه، وزیر و سعدالسلطنه خیابان امام و تهران با نقش مهمانخانه، انبار و تجارت گسترده، سرای پنبه با کارکرد باراندازی و تخلیه بار پنبه به صورت گسترده، سرای ضرابخانه به سبب اهمیت خزانه در شهر، کاروانسرای حاج رضا با تجارت گسترده و جنبه اقامتی برای بازرگانان تبریزی و قفقازی، سرای گلشن خیابان مولوی با تجارت گسترده و عملکرد انبار در خارج از بازار در ارتباط با خیابان مولوی از گذرهای اصلی شهر، سرای گلشن خیابان امام با تنوع عملکردی در موقعیت مکانی خود دارای دسترسی اصلی از خیابان امام در مسیر متداول حرکت کاروانیان، اشاره کرد. در جدول (۳)، ورودی‌های اصلی و فرعی در نمونه‌های موردی، مشخص شده‌است.

جدول (۳): شرح ورودی‌های اصلی و فرعی در نمونه‌های مورد بررسی (نگارندگان)

تعداد	ویژگی ورودی‌های اصلی و فرعی	نوع ورودی	نام
۳ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی؛ داخل بازار- دارای پله از راسته بزاها- و مخصوص افراد	اصلی	کاروانسرای شاه (رضوی)
	ورودی شرقی: ساده و با کمی شیب در مسیر راسته وزیر که در انتها به گذرهای خیابان سپه منتهی می‌شود (مخصوص کاروانیان)؛ ورودی شمالی از درون قیصریه به صورت دالان کوتاه و باریک مخصوص عبور افراد	فرعی	
۲ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی: رو به راسته وزیر، دارای شیب	اصلی	کاروانسرای

	ملازم، مرتفع، عریض و مخصوص افراد و کاروانیان		وزیر
	ورودی جنوبی: به صورت ساده با عرض بسیار از گذری در انتهای راسته وزیر منتهی به گذرهای اصلی شهر و مخصوص کاروانیان و چهارپایان؛ قرارگیری در محور اصلی درب شترخان وزیر(ورود کاروان به صورت مستقیم از این ورودی با عبور از میانسرا به شترخان وزیر)	فرعی	
۱ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی: رو به راسته وزیر، ارتفاع و عرض بسیار ورودی و نبود سایر ورودی‌ها نشان از کارکرد تنها ورودی کاروانسرا برای افراد و کاروانیان و چهارپایان	اصلی	کاروانسرای حاج رضا
	-	فرعی	
۲ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی: دارای پله از راسته بزاها و مخصوص افراد	اصلی	سرای ضربخانه
	ورودی جنوبی: ساده با عرض بسیار و بدون تزئین با کمی شیب جهت عبور چرخ و چهارپایان	فرعی	
۲ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی: داخل بازار-دارای پله از راسته بازار- و مخصوص افراد	اصلی	سرای پنبه
	ورودی در جبهه شمالی از خیابان امام: ساده و با طاق بسیار بلند مخصوص عبور کاروان پنبه، با کمی شیب به سمت حیاط	فرعی	
۵ ورودی	چهار ورودی شاخص: ورودی سرای سعدیه از شمال کاروانسرا دارای پله از خیابان و مخصوص افراد؛ ورودی سرای سعدالسلطنه از شمال کاروانسرا دارای پله از خیابان و مخصوص افراد؛ دو ورودی ساده از بدنه شمالی و جنوبی راسته سعدیه به راسته عریض و مرتفع و مخصوص افراد و کاروانیان	اصلی	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)
	ورودی شترخان: در گوشه جنوب غربی مجموعه از کوچه معروف به کوچه برق، در مسیر دسترسی سریع‌تر به گذرهای منتهی به خیابان سپه به عنوان مسیر متداول کاروانیان	فرعی	
۲ ورودی	دارای دو ورودی شاخص: به صورت مجزا برای هر دو بخش کاروانسرا از ضلع شمالی و خیابان منتظری و مخصوص افراد و کاروانیان؛ (با توجه به اهمیت سرا در مسیر ارتباطی از دروازه تهران که از گذر ضلع شمالی سرا امتداد یافته است می‌توان چنین استنباط کرد که ورودی افراد و کاروانیان از یک نقطه صورت می‌گرفته است)	اصلی	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)
	-	فرعی	
۲ ورودی	تنها ورودی شاخص در جبهه غربی از خیابان مولوی: ورودی دارای شیب ملازم، مرتفع، عریض و مخصوص افراد و کاروانیان	اصلی	سرای گلشن (خیابان)

	ورودی شترخان در جنوب سرا: ساده و از کوچه جنوبی	فرعی	مولوی)
آوردی	تنها یک ورودی شاخص در سمت جنوب: دارای پله از خیابان امام و مخصوص افراد	اصلی	سرای گلشن (خیابان امام)
	ورودی شترخان در سمت شمال سرا: ساده و از کوچه شمالی	فرعی	

۳.۴ نقش کارکرد کاروانسراها و سراها در همجواری با بناهای شاخص شهر

در مورد عناصر همجوار سراها و کاروانسراها می‌توان عواملی چون نوع کارکرد تجاری و جایگاه آن‌ها به لحاظ اقتصادی را عاملی تاثیرگذار به حساب آورد. به عنوان مثال سراها و کاروانسراهایی که دارای تجارت گسترده بوده و بخشی از فضای آن به انبار کالا اختصاص داشته‌است به جهت نیاز به فضای خرده فروشی برای فروش محصولات و به دنبال آن راسته بازار در همجواری خود دارای راسته‌هایی بوده‌اند. به عنوان مثال می‌توان به کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام که راسته وزیر در جبهه شرق آن به عنوان خرده فروشی عمل می‌کند، کاروانسرای شاه همجوار با قیصریه و راسته بزازه‌ها، سرای پنبه همجوار با بازار، کاروانسرای وزیر همجوار با راسته وزیر و قیصریه اشاره کرد. همچنین، کاروانسراها و سراهایی که دارای عملکرد اقامتی و مهمانخانه، انبار گسترده و نگهداری کالا بوده به جهت عملکرد خود و اهمیت در مسیر کاروانیان، همجوار با مهم‌ترین دسترسی‌های شهر در آن روزگار قرار داشته‌اند. در این مورد می‌توان به کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران، کاروانسرای حاج رضا و وزیر در مسیر دسترسی‌های فرعی منتهی به خیابان سپه، کاروانسرای سعدالسلطنه از شمال به خیابان امام و از جنوب به دسترسی‌های فرعی منتهی به خیابان سپه اشاره کرد. علاوه بر این برخی کاروانسراها و سراها به جهت اهمیت بارگیری، انبار گسترده و نگهداری کالا، در مسیر کاروانیان و همجوار با مهم‌ترین دسترسی‌های شهر قرار داشته که از آن میان می‌توان به سرای گلشن مولوی به جهت اهمیت فضای بارگیری و انبار به خیابان مولوی، سرای پنبه و حجره‌های اطراف میان‌سرای آن مخصوص تحویل و بارگیری پنبه و دارای ورودی از خیابان اصلی امام اشاره کرد. همچنین سرای ضرابخانه، کاروانسرای شاه و وزیر که از موقعیت تجاری ویژه در شهر برخوردار هستند همجوار با مجموعه بازار و سراها و کاروانسراهای دیگر و همجوار با قیصریه و مسیرهای عبوری منتهی به راه‌های اصلی قرار دارند. سراها و کاروانسراهایی مانند کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران، سرای گلشن خیابان مولوی و امام به سبب نیاز عملکردی محدوده‌ای از شهر در خارج از بازار در بافت مسکونی و نیز در مسیرهای اصلی

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۹۱

رفت و آمد به شهر قرار گرفته و به سبب جنبه غالب عملکردی فاقد ارتباطات و همجواری با بناهای شاخصی چون بازار، حمام، مسجد و ... هستند. در تصویر (۳) نمونه‌های مورد بررسی و کاربری‌های مهم همجوار آن‌ها مشخص شده‌است.

تصویر (۳): موقعیت مکانی نمونه‌های مورد بررسی و کاربری‌های همجوار آن‌ها در شهر قزوین در نقشه ترسیم شده توسط انگلیس‌ها در سال ۱۹۱۹ میلادی (حاجی ملکی ۱۳۹۱: ۱۴۱ ویرایش: نگارندگان)

۴.۴ نقش کارکرد و اهمیت تجاری کاروانسراها و سراها در حیاط‌سازی

نقش کارکردی و عملکردی سراها و کاروانسراها به عنوان عاملی موثر در توجه به حیاط‌سازی و منظر سبز مطرح می‌باشد. بدین ترتیب سراها و کاروانسراهایی که نقش غالب پذیرایی و اقامتی داشته از منظر سبز و حیاط‌سازی بهتری برخوردار بوده‌اند که وابسته به درجه اهمیت خود در شهر و مدت اقامت کاروان‌ها، دارای فضای سبز طراحی شده (مانند

کاروانسرای شاه، وزیر، سعدالسلطنه خیابان امام) و گاه در قالب پوشش گیاهی پراکنده (مانند سرای گلشن مولوی، کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران) هستند. در مقابل، سرای پنبه، کاروانسرای حاج رضا، حیاط شرقی کاروانسرای سعدالسلطنه تهران که عملکرد غالب آن‌ها توزیع گسترده کالا، انبار و بارانداز بوده فاقد حیاط سازی و منظر سبز هستند. در جدول (۴)، به کیفیت حیاط‌سازی نمونه‌های پژوهش اشاره شده است.

جدول (۴): کیفیت حیاطسازی نمونه‌های پژوهش (نگارندگان)

کیفیت حیاطسازی	نام / عملکرد غالب	کیفیت حیاطسازی	نام / عملکرد غالب	
حیاط سازی محدود در بخش شرقی: به جهت اقامت کوتاه زائران امامزاده حسین و مسافران (ریچاردز ۱۳۷۹: ۳۰۶)، پوشش گیاهی به صورت پراکنده در حیاط بخش شرقی؛ بخش غربی به جهت باراندازی، شترخان و انبار فاقد حیاط سازی	عملکرد غالب: کارکرد تجاری، توزیع گسترده کالا، انبار و بارانداز	طبق توصیف شاردن: دارای حیاط سازی: حوض بزرگ و درختان عظیم در ۴ طرف حیاط به صورت پراکنده (شاردن ۱۳۳۶: ۳۶).	با نقش غالب پذیرایی و اقامتی	کاروانسرای شاه (رضوی)
		دارای حیاطسازی: حوض چند ضلعی و درختان انبوه اطراف آن به صورت پراکنده		کاروانسرای وزیر
		دارای حیاط سازی به صورت طراحی شده: حیاط سعدالسلطنه: چهار باغچه به همراه حوض در مرکز حیاط سعدیه دو باغچه طولی با پوشش گیاهی حیاط قهرمانی: مسیر آب و باغچه منظم در اطراف حیاط شترخان: باغچه به همراه حوضی در مرکز حیاط	عملکرد غالب: کارکرد تجاری، توزیع گسترده کالا، انبار و بارانداز	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)
		فاقد حیاط سازی: باراندازی و تجارت گسترده در این کاروانسرا غالب بر کاربری اقامتی محدود آن برای بازرگانان		کاروانسرای حاج رضا
دارای حیاط سازی محدود: به علت کارکرد غالب تجاری	سرای گلشن (خیابان امام)	حیاط سازی بسیار محدود (تک درخت در مرکز حیاط): به دلیل مساحت محدود حیاط و قرارگیری اصطلیل در ضلع شمالی و نیاز به فضای بیشتر جهت حرکت چهارپایان	سرای ضرابخانه	
حیاط سازی محدود: نقش غالب باراندازی و تجارت گسترده	سرای گلشن (خیابان مولوی)	- فاقد حیاط سازی: - به جهت توزیع گسترده کالا و اهمیت بار اندازی، مساحت محدود حیاط کاملا به فضای بارگیری اختصاص یافته است. - بخش قابل توجهی از مساحت حیاط اختصاص به سکوی بارانداز	سرای پنبه	

۵.۴ نقش کارکرد کاروانسراها و سراها در ایجاد تنوع فضایی

در بررسی تنوع فضایی کاروانسراها و سراها در سه حالت باز، بسته و نیمه‌باز، می‌توان سهم هر یک از سه فضای یاد شده را ناشی از کارکرد کاروانسراها و سراها دانست. بدین ترتیب، نمونه‌هایی مانند (کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان تهران و سرای گلشن خیابان مولوی و امام و سرای پنبه) که دارای اهمیت باراندازی و تخلیه بار به صورت گسترده هستند دارای فضای باز بیشتر نسبت به دیگر نمونه‌ها بوده‌اند. از میان کاروانسراها و سراهای مطرح شده با کارکرد باراندازی، برخی نمونه‌ها مانند (کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا و سعدالسلطنه خیابان امام) که دارای عملکرد مهمانخانه و نقش ویژه پذیرایی بوده‌اند به سبب اقامت مسافران و ارتباطات اجتماعی از فضای باز بزرگتری برخوردار هستند. سراها و کاروانسراهایی که از اهمیت بالا جهت امنیت و نیز اقامت برخوردار بوده، دارای سلسله مراتب تعریف شده از طریق فضای نیمه‌باز هستند که به صورت فضای ایوان، ایوانچه، سکویی شبیه به مهتابی در کاروانسرای شاه، وزیر، سعدالسلطنه خیابان امام قابل مشاهده است. همچنین کاروانسراها و سراهایی که کالاهای وارد شده به آن‌ها ارزشمند بوده و مسئله امنیت در آن‌ها مطرح است دارای فضای بسته بزرگتر نسبت به سایر نمونه‌ها هستند، مانند (کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام و تهران، وزیر و سرای ضرابخانه). در جدول (۵)، تنوع فضایی نمونه‌های مورد بررسی مشخص شده است.

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۹۵

جدول (۵): نمایش تنوع فضایی نمونه‌ها (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

در صد تنوع فضایی (فضای باز، بسته و نیمه باز)															
فضای بسته			فضای باز			فضای نیمه باز									
۷/۱۲	نیمه باز	۱۶/۹۶	باز	۵/۰۳	نیمه باز	۴۱/۰۴	باز	۲/۸۸	نیمه باز	۳۱/۷۰	باز	۹/۱۸	نیمه باز	۳۳/۱۱	
		۷۵/۹۱	بسته		باز	۵۳/۹۲	بسته		باز	۶۵/۵۱	بسته		باز	۵۷/۷۷	
سرای ضرابخانه				کاروانسرای حاج رضا				کاروانسرای وزیر				کاروانسرای شاه (رضوی)			
۶/۴۸	نیمه باز	۳۰/۳۳	باز	۴/۸۹	نیمه باز	۳۳/۳۷	باز	۱/۸۵	نیمه باز	۳۱/۴۵	باز	۳/۳۰	نیمه باز	۱۸/۱۵	
		۶۳/۱۷	بسته		باز	۶۱/۷۳	بسته		باز	۶۶/۶۹	بسته		باز	۷۸/۵۳	
سرای گلشن (خیابان امام)				سرای گلشن (خیابان مولوی)				کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)				کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)			
												سرای پنبه			

۶.۴ نقش نوع کارکرد و موقعیت بانیان در ساختار کالبدی هشتی

در بررسی فضای هشتی و بخش‌های متفاوت آن می‌توان به نقش کارکرد و فعالیت انجام شده در بنا و در خصوص برخی ویژگی‌های ظاهری به جایگاه بانیان و سازندگان و نیز موقعیت تجار حاضر در سرا و کاروانسرا اشاره کرد.

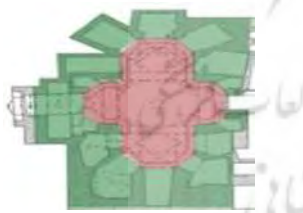

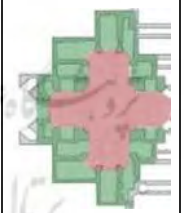
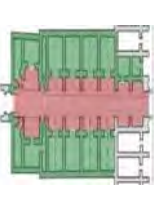

۱.۶.۴ تاثیر نوع کارکرد بر ساختار کالبدی هشتی

در خصوص موضوع چند عملکردی بودن فضای هشتی، طبق مصاحبه‌های میدانی انجام شده، حجره‌های طبقه دوم هشتی به عنوان فضای اقامت بازرگانان و تجار استفاده شده که نظر به اهمیت سرا و کاروانسرا به لحاظ اقتصادی، این حجره‌ها از ویژگی‌هایی چون ابعاد بزرگتر، فضای کفش‌کن و نورگیری مناسب از سقف برخوردار بوده‌اند. در غالب نمونه‌های مورد بررسی حجره‌های پیرامون هشتی بر روی سکویی بالاتر از سطح هشتی قرار گرفته، این امر می‌تواند به جهت حفاظت نوع کالای فروخته شده از رطوبت باشد. به عنوان مثال حجره‌های اطراف هشتی و دالان طولانی کاروانسرای شاه غالباً به فروش پارچه (ماهوتی ۱۳۹۸)، حجره‌های اطراف هشتی کاروانسرای وزیر غالباً به فروش غلات و خشکبار (همافر ۱۳۹۸)، سرای ضرابخانه به عطاری و تجارت خشکبار (پورفرخ ۱۳۹۸)، سرای پنبه به روغن و کره و سرای گلشن مولوی به غلات در کنار تجارتخانه اختصاص داشته، اما در مورد کاروانسرای حاج رضا به سبب نوع عملکرد انجام شده مانند علافی و حجره‌های گالش و بلور وارد شده از روسیه (شکوهی ۱۳۹۸)، بحث رطوبت مطرح نبوده و درب حجره همسطح هشتی قرار دارد. همچنین در مورد فضای طبقه دوم هشتی در کاروانسرای شاه به جهت اهمیت کاروانسرا به لحاظ تجاری و اقامتی در شهر، فضای ورود به حجره دارای ورودی تعریف شده است. سلسله مراتب تعریف شده ضمن اهمیت کاروانسرا به اهمیت و جایگاه اجتماعی تجار استفاده کننده از فضا نیز اشاره دارد. در کاروانسرای وزیر و حاج رضا به جهت اهمیت کاروانسرا به لحاظ تجاری در بازار و آمد و شد تجار معروف (داخلی و خارجی) فضای اقامتی در طبقه دوم هشتی با رعایت سلسله مراتب در ورود به حجره طراحی شده است. در مورد سرای ضرابخانه طبقه بالا هشتی به دلیل استراحت موقت و کوتاه تجار و کسبه داخل سرا به صورت یکپارچه طراحی شده (پورفرخ ۱۳۹۸) و به این دلیل تفکیک فضایی چندانی در این طبقه انجام نشده است. علاوه بر این، سرای ضرابخانه با توجه به عملکرد خود و حفظ امنیت سرا نیاز به فضای اقامتی گسترده برای تجار

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۱۹۷

نداشته‌است. در مورد سرای پنبه با توجه به عملکرد دو گانه سرا در خصوص تجارت و انبار گسترده پنبه در حجره‌های پیرامون حیاط و تجارت کره و روغن در حجره‌های اطراف هشتی، به سبب استفاده حداکثر از هشتی، طبقه دوم آن به دفتر تجار و حجره‌های فروش روغن و کره و حجره‌های بزرگتر و باریک به انبار اختصاص یافته‌است (شکوهی ۱۳۹۸). در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام، علاوه بر تجارت گسترده و نقش ویژه کاروانسرا، به دلیل گستردگی و چند بخشی بودن حیاط‌های متفاوت مجموعه، تجار و بازرگانان جهت اقامت از حجره‌های مختص هر حیاط و نزدیک به محل مال التجاره خود استفاده کرده و هشتی به صورت ساده و یک طبقه طراحی شده‌است. در مورد نمونه‌هایی که هشتی آن‌ها دارای عملکردی متفاوت با سرا یا کاروانسرا بوده مانند سرای ضرابخانه و کارکرد متفاوت عطارخانه در هشتی، سرای پنبه و کارکرد متفاوت تجارت روغن و کره در هشتی (ماهوتی ۱۳۹۸؛ شکوهی ۱۳۹۸) و نیز نمونه‌هایی که فضای هشتی به فروش کالاهای با ارزش و دفاتر تجار اختصاص داشته مانند کاروانسرای وزیر، سرای گلشن خیابان مولوی و کاروانسرای حاج رضا (ماهوتی ۱۳۹۸؛ همافر ۱۳۹۸؛ شکوهی، ۱۳۹۸)، فضای هشتی به تیمچه تبدیل شده‌است. در جدول (۶)، ساختار کالبدی فضای هشتی در نمونه‌های مورد بررسی مشخص شده‌است.

جدول (۶): ساختار کالبدی فضای هشتی (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

			
سرای ضرابخانه	کاروانسرای حاج رضا	کاروانسرای وزیر	کاروانسرای شاه (رضوی)
سرا فاقد فضای هشتی	به علت تخریب بخش ورودی، کاروانسرا از حیث ویژگی‌ها و ساختار هشتی قابل بررسی نمی‌باشد.		
سرای گلشن (خیابان امام)	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)	سرای گلشن (خیابان مولوی)	سرای پنبه
		کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)	

۲.۶.۴ تاثیر جایگاه بانیان و موقعیت تجار بر ساختار کالبدی هشتی

در سراها و کاروانسراهای حائز اهمیت تجاری در شهر که در آنها ملاقات بازرگانان و روابط شغلی بیش‌تر مطرح شده، مانند کاروانسرای شاه، وزیر و حاج رضا (شکوهی ۱۳۹۸؛ ماهوتی ۱۳۹۸) فضای هشتی به تیمچه تبدیل شده است. علاوه بر این در نمونه‌هایی که به واسطه شخصیت‌های برجسته اجتماعی و سیاسی چون شاه، وزیر، حاکم شهر و تجار معروف ساخته شده و از اهمیت تجاری ویژه در منطقه برخوردار هستند، حجره‌های اطراف هشتی با دقت بیش‌تر در ساخت بنا و با ساختار هندسی منظم شکل گرفته‌اند، مانند کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سرای گلشن مولوی و کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام. همچنین تزئینات کاشیکاری، آجری و رسمی‌بندی فضای هشتی در کاروانسرای شاه، وزیر و حاج رضا را می‌توان امری مرتبط با اهمیت کاروانسرا و مراودات صورت گرفته با بازرگانان خارجی و داخلی و نیز جایگاه و موقعیت بانیان آن دانست که بسته به پرکار بودن تزئینات به کار رفته، اهمیت هر یک از موارد فوق بیش‌تر مطرح بوده است.

۷.۴ نقش نوع کارکرد در ساختار کالبدی حجره‌ها

حجره‌های سراها و کاروانسراها با توجه به موقعیت قرارگیری در اطراف حیاط، زیر زمین، گوشه‌ها، طبقات و دالان، متاثر از کارکرد بنا، تنوع فعالیت‌ها و اهمیت اجتماعی و تجاری کاروانسرا و سرا هستند.

۱.۷.۴ تاثیر کارکرد بر کالبد حجره‌های اطراف حیاط و زیر زمین

در مورد سرای ضرابخانه به جهت عملکرد آن حجره‌های اطراف حیاط به صورت یکپارچه و بزرگ و فضای زیر زمین به جهت کارکرد هیزم‌دان و اصطبل و قهوه‌خانه به صورت به هم پیوسته طراحی شده است. در مورد سرای پنبه به دلیل کارکرد حلاجی پنبه حجره‌های زیر زمین به صورت یکپارچه و تو در تو و در مورد سرای گلشن مولوی به سبب کارکرد نخ‌تابی (شکوهی ۱۳۹۸)، فضای زیرزمین به صورت به هم پیوسته ساخته شده است. در مورد نمونه‌هایی که جنبه اقامتی آنها قابل توجه و یا محدود و موقت بوده (کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا و سرای گلشن مولوی) حجره‌های واقع در ایوان‌های اصلی به صورت بزرگ و مجلل به اقامت کاروان‌سالار و حجره‌های کنج حیاط به سبب نورگیری و ابعاد بزرگتر به اقامت سایر کاروانیان اختصاص یافته است. در مورد کاروانسرای وزیر و

سرای گلشن خیابان امام، در حجره‌هایی که تاجر مقیم در آن از اعتبار بالایی برخوردار است، ورودی حجره به صورت تعریف شده از طریق راهروی کفش‌کن شکل گرفته است. در مورد کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران، به سبب قرارگیری در مسیر ورودی شهر و خارج از بافت بازار، بخش شرقی به فضای اقامت اختصاص یافته و به دلیل نبود سکوی مهتابی مقابل حجره‌های اقامتی، ورودی حجره‌ها از سمت راهروهای کفش‌کن قرار داده شده است. در نمونه‌هایی با عملکرد بارانداز و توزیع گسترده کالا به جهت حفاظت از مال التجاره، حجره‌ها در کنار شترخان کاروانسرا و سرا طراحی شده است (از مجموعه سعدالسلطنه: سراهای سعدیه، سعدالسلطنه، قهرمانی و انتهای راسته شرقی-غربی، سرای گلشن مولوی و کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران). علاوه بر این حجره‌های کالاهای ارزشمند به صورت دو بخشی متشکل از دفتر تجارت و انبار در پشت آن طراحی شده تا تاجران بر کالاهای خود نظارت داشته و از آن محافظت نمایند؛ (مانند پارچه فروشی‌های ضلع غربی و شمال غربی حیاط سعدالسلطنه مجموعه سعدالسلطنه). در مورد نمونه‌هایی که نقش تجاری آن‌ها پررنگ‌تر از جنبه اقامتی بوده، حجره‌ها کنج به عنوان دفاتر تجاری استفاده می‌شده است (سرای پنبه، گلشن خیابان امام و ضرابخانه).

۲.۷.۴ تاثیر کارکرد بر کالبد حجره‌های واقع در دالان

حجره‌های واقع در دالان به صورت عمده به دفتر تجارت و فروش کالاهای کم اهمیت اختصاص داشته و در مقایسه با حجره‌های اصلی داخل حیاط از ارزش کمتری برخوردار بوده‌اند. این حجره‌ها با توجه به عملکرد سرا و کاروانسرا گاه به عملکردهای متفاوت اختصاص داشته‌اند. به عنوان مثال در مورد سرای گلشن خیابان امام و نبود فضای هشتی، حجره‌ای در دالان به نگهبانی اختصاص دارد. در مورد کاروانسرای شاه به دلیل هشتی کوچک بنا، دالان کاروانسرا متمایز و بسیار طولانی بوده و نقش هشتی و وجود حجره‌های با اهمیت در آن به حجره‌های دالان انتقال یافته است و به سبب ویژگی‌هایی چون داشتن امنیت و حفاظت کالاها از تابش نور، حجره‌های دالان کاروانسرای شاه دارای کاربری متمرکز پارچه فروشی و کتیرا فروشی (شکوهی، ۱۳۸۹) بوده‌اند. در مورد سرای ضرابخانه نیز به جهت نبود هشتی در ورودی ضلع جنوبی، اتاق نگهبانی در دالان قرار گرفته است. حجره‌های واقع در دالان ورودی شمالی سرای پنبه نیز به عنوان خرده فروشی در کنار تجارت عمده حجره‌های حیاط (با تجارت گسترده پنبه) عمل کرده است.

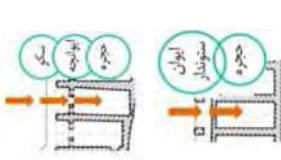

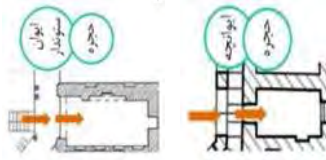
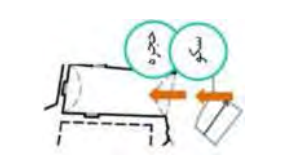
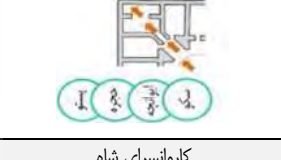

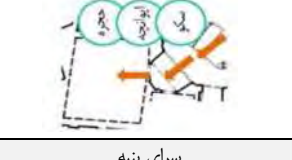
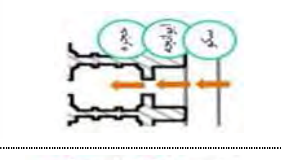

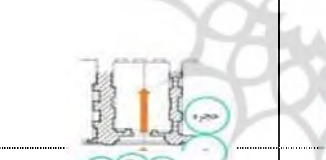

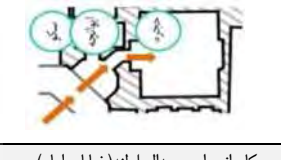
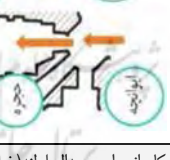

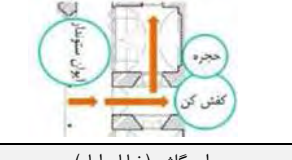
۸.۴ نقش نوع کارکرد در سلسله مراتب ورود به حجره

موضوع سلسله مراتب ورود به حجره‌ها، امری مبتنی بر عملکرد حجره، موقعیت تجاری و اجتماعی کاروانسرا و سرا و تاجر آن است. بدین ترتیب نمونه‌هایی که از اهمیت اجتماعی و اقتصادی بالایی برخوردار بوده و به تاجران و مشاغل با اهمیت اختصاص داشته‌اند، در ورود به حجره دارای سلسله مراتب هستند. این موضوع از طریق ایوانچه و ایوان ستوندار سرتاسری و سکوی مهتابی در کاروانسرای (شاه، سعدالسلطنه خیابان امام) و به صورت ایوان ستوندار سرتاسری و راهروی کفش‌کن در کاروانسرای وزیر و سرای گلشن خیابان امام دیده می‌شود.

در مورد کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران با توجه به عملکرد اقامتی آن سلسله مراتب ورود به حجره از راهروی کفش‌کن و یا از درب مستقیم رو به حیاط از طریق ایوانچه صورت گرفته است. همچنین در نمونه‌هایی که حجره‌های کنج به محل اقامت یا دفاتر تاجر و بازرگانان بزرگ اختصاص داشته، حجره‌های کنج دارای سلسله مراتب بالای ورودی بوده که می‌تواند دال بر ارزش اجتماعی حجره باشد. مانند کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان امام و سرای ضرابخانه، گلشن خیابان مولوی و امام و پنبه). در مورد حجره‌های موجود در دالان متصل به هشتی با توجه به اختصاص این حجره‌ها به دفاتر تجاری کالاهایی با اهمیت کمتر، سلسله مراتب جهت ورود به حجره محدود بوده است. در مورد کاروانسرای شاه با شکل خاص دالان و عملکردی همانند تیمچه به عنوان فضایی جهت تمرکز چند کاربری مانند پارچه فروشی و کتیرا فروشی (شکوهی ۱۳۹۸؛ ماهوتی ۱۳۹۸)، دالان به کالاهای با اهمیت و گرانبها اختصاص یافته (شاردن ۱۳۳۶: ۳۶) و از سلسله مراتب بالایی جهت ورود برخوردار است. در جدول (۷)، سلسله مراتب ورود به حجره‌ها در موقعیت‌های مختلف داخل سرا و کاروانسرا مشخص شده است.

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۲۰۱

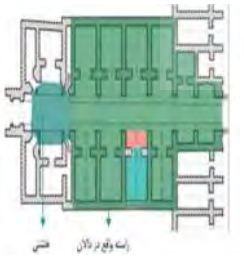

جدول (۷): سلسله مراتب ورود به حجره‌های واقع در اطراف و گوشه‌های حیاط (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

<p>حجره‌های اطراف حیاط</p>				
<p>حجره‌های گوشه‌های حیاط (کنج)</p>				
<p>حجره‌های اطراف حیاط</p>				
<p>حجره‌های گوشه‌های حیاط (کنج)</p>				
	<p>کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)</p>	<p>کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)</p>	<p>سرای گلشن (خیابان مولوی)</p>	<p>سرای گلشن (خیابان امام)</p>

۹.۴ نقش نوع کارکرد در ساختار کالبدی راسته‌ها

از میان نمونه‌های مورد بررسی، کاروانسرای شاه و سعدالسلطنه خیابان امام دارای راسته‌هایی در فضای سرپوشیده مجموعه هستند. راسته کاروانسرای شاه که در دالان طولانی منتهی به هشتی قرار دارد طبق توصیف شاردن به فروش کالاهای گرانبها (شاردن ۱۳۳۶: ۳۶) چون کتیرا و پارچه اختصاص داشته‌است (شکوهی ۱۳۹۸؛ ماهوتی ۱۳۹۸). در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام نیز دو راسته شمالی-جنوبی و شرقی-غربی وجود دارد که راسته‌های شمالی-جنوبی به عنوان خرده فروشی در کنار تجارت گسترده حجره‌های اطراف حیاط‌های مجموعه اختصاص داشته و حجره‌های راسته شرقی-غربی موسوم به قیصریه، مختص فروش کالاهای ارزشمند بوده‌است (شکوهی ۱۳۹۸). با توجه به نوع کارکرد راسته‌ها، به سبب حفظ امنیت آن‌ها، در کاروانسرای شاه، راسته مجموعه در امتداد فضای هشتی به صورت محصور در مجاورت حجره دالان دار واقع در هشتی و در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام راسته با دو درب از چهارسوق و راسته شمالی-جنوبی مجزا شده‌است. حجره‌های موجود در راسته‌ها نیز متأثر از نوع کارکرد راسته در فروش اجناس گرانبها، دارای ابعاد بزرگتر در هر دو کاروانسرا، رعایت سلسله مراتب در ورود به حجره به واسطه فضای کفش‌کن و سکو در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام و از طریق فضای ایوانچه در کاروانسرای شاه و وجود فضای انبار یا پستو به سبب حفظ امنیت در داخل حجره واقع در راسته کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام بوده‌است. در جدول (۸)، ساختار کالبدی راسته و حجره‌های موجود در آن مشخص شده‌است.

جدول (۸): ساختار کالبدی راسته‌ها (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

	 <p>سلسله مراتب ورود به حجره در راسته کاروانسرای سعدالسلطنه</p>	
<p>موقعیت راسته‌ها در کاروانسرای شاه (رضوی)</p>	<p>سلسله مراتب ورود به حجره در راسته کاروانسرای شاه</p>	<p>موقعیت راسته‌ها در کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)</p>

۱۰.۴ نقش نوع کارکرد در شکل‌گیری فضای اصطبل و شترخان

در مورد ساختار فضایی اصطبل و شترخان نیز می‌توان به کارکرد و موقعیت تجاری کاروانسرا و سرا اشاره داشت. در نمونه‌هایی مانند کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان امام که مخصوص تجارت و باراندازی و عملکرد اقامتی بوده، فضای شترخان و اصطبل بزرگتر، گاه همراه با اتاقی مخصوص نگهداری، انبار علوفه و به صورت مجزا از بنا دارای دربی از گذرهای اصلی است. این موضوع در مورد سرای گلشن مولوی با کارکرد اقامتی محدود و موقت نیز صادق است. در مورد کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران، به جهت کارکرد کاروانسرا در خصوص اقامت، محل توقف شترها، گمرک‌خانه و انبارهای گسترده کاروانیان و نیز به دلیل قرارگیری در مسیرهای متداول کاروان‌ها جهت ورود به شهر، فضای شترخان و اصطبل پشت حجره‌ها به صورت سراسری قرار گرفته تا بازرگانان بر کالای خود نظارت بیشتری داشته‌باشند. در نمونه‌هایی مانند کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام که به لحاظ اقتصادی در موقعیت ویژه قرار داشته و به جهت تجارت داخلی و خارجی، باراندازی در سطحی وسیع‌تر انجام شده‌است، تعداد شترخان‌ها بیش‌تر است و در راستای نظارت بر مال‌التجاره، علاوه بر شترخان اصلی در جنوب کاروانسرا، شترخان‌هایی متناسب با حیاط‌های مجموعه و در پشت حجره‌ها جهت نظارت بازرگان بر مال‌التجاره خود و به دلیل حفظ امنیت در نظر گرفته شده‌است. در مورد سراهایی مانند ضرابخانه و گلشن خیابان امام که باراندازی به صورت مختصر و در مدت کوتاه انجام شده و موضوع اقامت در آن مطرح نمی‌باشد، فضای اصطبل جهت استفاده موقت چهارپایان در مساحتی محدود طراحی شده‌است. در مورد سرای پنبه با توجه به اهمیت آن در خصوص توزیع پنبه و باراندازی گسترده، شترخانی در ضلع شمالی سرا قرار گرفته که دارای دسترسی مستقیم به حیاط بوده و جنبه باراندازی نیز داشته‌است. در جدول (۹)، موقعیت شترخان و اصطبل نمونه‌ها مشخص شده‌است.

جدول (۹): موقعیت شترخان و اصیل (مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین: ۱۳۹۸ ویرایش: نگارندگان)

					
	سرای پنبه	زیر زمین سرای ضرابخانه	کاروانسرای حاج رضا	کاروانسرای وزیر	کاروانسرای شاه (رضوی)
					
	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)	سرای گلشن (خیابان امام)	سرای گلشن (خیابان مولوی)		کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)

۱۱.۴ نقش نوع کارکرد و جایگاه بانیان در تنوع عملکردها

۱.۱۱.۴ تاثیر کارکرد بر تنوع عملکردها

در خصوص نحوه توزیع عملکردهای خدماتی و تجاری در نمونه‌های مورد بررسی می‌توان به نوع کارکرد سرا و کاروانسرا، اهمیت اجتماعی و اقتصادی آن، جایگاه بانیان و موقعیت مکانی بنا اشاره داشت. در مورد نمونه‌هایی مانند کاروانسرای شاه، وزیر، حاج رضا، سعدالسلطنه خیابان تهران و امام) که دارای اهمیت باراندازی و تجارت گسترده کالا و رفت و آمد بازرگانان داخلی و خارجی بوده فضای بارانداز، شترخان و اصطبل به صورت مستقل از مجموعه ساخته شده و جهت اقامت بازرگانان و کاروانیان فضای اقامتی در هشتی، حجره‌های کنج حیاط و واقع در ایوان تعبیه شده‌است. این موضوع حتی در مورد سرای گلشن مولوی با نقش اقامتی محدود و موقت در قالب فضای شترخان و اصطبل مستقل و نیز اختصاص حجره‌های کنج حیاط به اقامت موقت بازرگانان، صادق است. همچنین سرای ضرابخانه به سبب نقش اقتصادی در داخل بازار و شهر دارای فضایی ویژه جهت خدمات‌رسانی موقت به کاروانیان چون فضای قهوه‌خانه است-سرا به دلیل کارکرد ضرابخانه، فضایی جهت اقامت طولانی مدت نداشته و جهت توقف‌های کوتاه مدت، عملکرد خدماتی قهوه‌خانه در نظر گرفته شده‌است- کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران به سبب قرارگیری در خارج از محدوده بازار و میان بافت مسکونی، دارای فضای برف انداز و جهت رفع نیازهای خود در داخل کاروانسرا مجهز به آب انبار و آسیاب بوده‌است(حاجی ملکی ۱۳۹۱: ۱۵۶). کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام، به سبب موقعیت اقتصادی ویژه خود و آمد و شد کاروانیان و تاجران بزرگ، آب انبار و گرمابه‌ای در سرای سعیدیه با نام گرمابه سعیدیه داشته‌است. در خصوص عملکردهای تجاری نیز نمونه‌هایی که از موقعیت تجاری مناسبی برخوردار بوده، عملکردهای متنوع تجاری در کنار عمده فروشی و دفاتر بازرگانی در مجموعه کاروانسرا و سرا داشته و بدین ترتیب سبب تقویت موقعیت اقتصادی و تجاری خود شده‌اند. از جمله این عملکردها می‌توان به گمرک‌خانه و مهمانخانه در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان تهران(ریچاردز ۱۳۷۹: ۳۰۶؛ شکوهی ۱۳۹۸)، راسته خرده فروشی و چهارسوق در کاروانسرای سعدالسلطنه خیابان امام، کارگاه نخ تابنی و حلاجی پنبه در سرای پنبه و گلشن مولوی(شکوهی ۱۳۹۸) و کاربری متنوع تیمچه در سرای ضرابخانه به عنوان عطارخانه(پورفرخ ۱۳۹۸)، سرای پنبه به عنوان

تجارت روغن و کره، دالان کاروانسرای شاه به عنوان پارچه فروشی و کتیرا فروشی، علافی در کاروانسرای حاج رضا (شکوهی ۱۳۹۸) و تجارت غلات در تیمچه کاروانسرای وزیر (همافر، ۱۳۹۸) اشاره کرد. در جدول (۱۰)، به عملکردهای تجاری و خدماتی نمونه‌های مورد بررسی اشاره شده است.

۲.۱۱.۴ تاثیر جایگاه بانیان بر تنوع عملکردها

جایگاه و اهمیت موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان و سازندگان با توجه به صرف هزینه از جانب آن‌ها در ساخت بخش‌های مختلف از دو نظر حائز اهمیت است: اول در مورد رونق تجاری سرا و کاروانسرا و افزایش مبادلات آن که می‌تواند ناشی از صرف هزینه در ایجاد خرده‌فروشی‌ها، راسته و کارگاه‌ها در کنار دفاتر تجار و عمده فروشی جهت افزایش رونق سرا و کاروانسرا مطرح باشد و دوم صرف هزینه در ساخت فضاهای خدماتی ویژه به سبب اقامت کاروانیان و بازرگانان نظیر گرمابه، آبریزگاه، آب‌انبار، آسیاب، اصطبل و شترخان وسیع و مستقل، حجره‌های اسکان و پذیرایی با موقعیت مکانی و سلسله مراتب ورودی ویژه و در برخی حجره‌های اقامت وجود پستو و انبار خصوصی در انتهای حجره و نیز فراهم آوردن امنیت کافی جهت اسکان کاروانیان، نگهداری از چهارپایان و حفظ مال التجاره بازرگانان به وسیله سلسله مراتب تعریف شده به حجره‌ها از طریق فضای نیمه‌باز به صورت فضای ایوان، ایوانچه، سکویی شبیه به مهتابی، ایجاد محصوریت و فضای بسته بیش‌تر، تعبیه اتاق دالان‌دار و نگهبان در وروی و در مواردی اختصاص حجره‌های طبقه دوم هشتی به اقامت. بر این اساس کاروانسراهایی مانند شاه، وزیر، سعدالسلطنه خیابان امام و تهران با توجه به جایگاه اجتماعی و سیاسی بانیان خود در امکان صرف هزینه برای فضاهای خدماتی ویژه اقامت و مهمانخانه از تنوع عملکردی در ریزفضاها برخوردار هستند.

جدول (۱۰): عملکردهای تجاری و خدماتی نمونه‌های مورد بررسی (مصاحبه با حجره‌داران قدیمی): شکوهی ۱۳۹۸؛ پورفرخ ۱۳۹۸؛ همافر ۱۳۹۸؛ ماهوتی ۱۳۹۸

نام	عنوان عملکرد خدماتی	عنوان عملکرد تجاری
کاروانسرای شاه (رضوی)	شترخان و اصطبل مستقل - انبار - بارانداز - آب - انبار - فضای اقامت - فضای اقامت کاروانیان - اتاق مخصوص دالان‌دار	دفاتر بازرگانی تجار - عمده فروشی - دالان به عنوان راسته - مهمانخانه به عنوان یکی از کاربری‌های اصلی
کاروانسرای وزیر	شترخان مستقل - آب - انبار - انبار - بارانداز - فضای اقامت تجار و افراد ویژه - فضای اقامت	دفاتر بازرگانی تجار - عمده فروشی -

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۲۰۷

تیمچه	کاروانیان-اتاق مخصوص دالان‌دار-آبریزگاه در قسمت شرقی شترخان	
دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی - تیمچه	شترخان و اصطبل مستقل-انبار-بارانداز-فضای اقامت تجار-فضای اقامت کاروانیان-اتاق مخصوص دالان‌دار	کاروانسرای حاج رضا
دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی - تیمچه-ضرابخانه	-اصطبل-انبار-بارانداز-فضای استراحت تجار داخل سرا-اتاق مخصوص دالان‌دار-آب انبار- زیر زمین شرقی: قهوه‌خانه جهت خدمات‌رسانی به کاروانیان-زیر زمین شرقی هیزم‌دان	سرای ضرابخانه
-خرده فروشی ابتدای ورودی شمالی- دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی - حلاجی پنبه-تیمچه	-سکوی بارانداز-شترخان-آب انبار-انبار-سجره مخصوص اقامت کاروانیان-فضای اقامت تاجران-اتاق مخصوص دالان‌دار	سرای پنبه
دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی - راسته(خرده‌فروشی) چهار سوق	-آسیاب-انبار-بارانداز-شترخان و اصطبل - فضای اقامت کاروانیان -فضای اقامت تاجران-اتاق مخصوص دالان‌دار-گرما به سعیده-آبریزگاه واقع در اتاق کنج جنوب شرقی سرای شترخان-آب انبار	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان امام)
عمده‌فروشی-مهمانخانه به عنوان یکی از کاربردهای اصلی-گمرک‌خانه	-آسیاب-سرف انداز-انبار-بارانداز-شترخان و اصطبل-آب انبار -فضای اقامت کاروانیان و زوار-فضای اقامت تاجران-اتاق مخصوص دالان‌دار	کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران)
دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی - تیمچه -کارگاه نخ تابی(موتابی)	-انبار-بارانداز-شترخان و اصطبل-اتاق مخصوص دالان‌دار-فضای اقامت تاجران-فضای اقامت کاروانیان	سرای گلشن(خیابان مولوی)
دفاتر بازرگانی تجار عمده فروشی	-انبار-اصطبل-اتاق مخصوص دالان‌دار- آبریزگاه در ضلع شمالی	سرای گلشن(خیابان امام)

۵. نتیجه‌گیری

مطابق نتایج حاصل از یافته‌های پژوهش، در شکل‌گیری ساختار کالبدی سراها و کاروانسراهای درون شهری قزوین، عواملی چون نوع کارکرد سرا و کاروانسرا و موقعیت اجتماعی و سیاسی بانیان، به عنوان مولفه‌های تاثیرگذار مطرح شده‌است. بر این اساس می‌توان اهمیت نقش و جایگاه بانیان را ایجاد عملکردهای تجاری و خدماتی در بنا و در نتیجه آن، تاثیر بر شهرت و رونق کاروانسرا و سرا و روابط شغلی گسترده و آمد و شد کاروانیان و تجار بزرگ به حساب آورد.

بدین ترتیب با توجه به موقعیت تجاری ویژه‌ای که سراها و کاروانسراها به واسطه عملکردهای متفاوت خدماتی و تجاری خود به آن دست یافته‌اند تنوعی در ساختار کالبدی

آن‌ها شکل گرفته‌است که از آن جمله می‌توان به: تبدیل هشتی به تیمچه جهت ملاقات بازرگانان و روابط شغلی بیش‌تر، فضای بارانداز و شترخان وسیع، مستقل و گسترده، ساخت گرمابه، آب انبار، آسیاب و ساختار کالبدی متناسب با کارکردهایی چون حجره‌های مختص فضای مهمانخانه و پذیرایی، مخصوص مبادله کالاهای ارزشمند در قالب ابعاد بزرگ‌تر، فضای پستو و نورگیری مناسب و رعایت سلسله مراتب ورود به واسطه فضای ایوان، ایوانچه و کفش‌کن از میانرا به اینگونه حجره‌ها، توجه به کیفیت فضای نیمه باز جهت تعامل کاروانیان و در گستره تزئینات انجام گرفته در هر سه فضای باز و بسته و نیمه باز اشاره داشت.

براساس نتایج به دست آمده، تاثیر نوع کارکرد بر ساختار کالبدی سراها و کاروانسراهای درون شهری قزوین، در ابعاد متفاوتی مطرح می‌باشد. بدین ترتیب با توجه به کارکردهای تجاری و بازرگانی، بارانداز، پذیرایی و مهمانخانه برای سراها و کاروانسراهای درون شهری قزوین، تغییراتی در ساختار کالبدی آن‌ها قابل مشاهده است.

بر این اساس کارکرد باراندازی و نگهداری کالا، بر موقعیت ورودی نمونه‌ها به سمت مسیرهای متداول و دسترسی‌های اصلی شهر، سطح فضای باز بیش‌تر جهت توقف چهارپایان، وجود سکوهای مخصوص بارانداز مقابل حجره‌ها و حیاط بنا، فضای اصطبل و شترخان مجزا به همراه انبار نگهداری کالا و علوفه و حیاط خدمات، تاثیرگذار بوده‌است. کارکرد پذیرایی و نقش مهمانخانه در کاروانسراها و سراهای درون شهری موضوعی است که بر ساخت حجره‌های مخصوص اقامت (با ابعاد بزرگ‌تر گاه به همراه فضای پستو، نورگیری مناسب، پنجره کوچک جهت تهویه)، ساخت حجره بزرگ‌تر مخصوص بزرگ کاروان در فضای ایوان و کنج حیاط، تعریف سلسله مراتب جهت ورود به حجره‌های اقامتی از طریق (سکوی مهتابی، ایوان، ایوانچه و فضای کفش‌کن)، افزایش سطح فضای نیمه‌باز جهت تعاملات کاروانیان، ساخت تعدادی حجره مخصوص اقامت در مقابل فضای شترخان جهت نظارت بازرگانان بر نگهداری از مال التجاره و چهارپایان، وجود فضاهای خدماتی چون (آب‌انبار، آبریزگاه، گرمابه، قهوه‌خانه و آسیاب) جهت رفع نیازهای کاروانیان در مجموعه، ساخت حجره‌هایی در طبقه دوم هشتی به سبب امنیت آن برای اقامت تجار، اثرگذار بوده‌است. در نمونه‌هایی با کارکرد تجاری یا سراهای بازرگانی، با توجه به درجه اهمیت کالای مبادله شده، ساختار کالبدی متفاوتی شکل گرفته‌است. بر این اساس حجره‌های مخصوص مبادله کالاهای با اهمیت چون کتیرا، فرش و پارچه، بر بزرگی ابعاد

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۲۰۹

حجره، وجود فضای پستو و انبار در حجره، تزئینات، تعریف سلسله مراتب ورود به حجره و قرارگیری حجره‌ها در فضای راسته، دالان، هشتی و تیمچه به جهت حفظ امنیت اثرگذار بوده است. علاوه بر این اهمیت مبادله و تجارت کالا و نیاز به افزایش تعداد حجره‌ها و امنیت بیش تر در این نمونه‌ها منجر به افزایش سطح فضای بسته شده است. همچنین به سبب سهولت حمل کالا حجره‌های طبقه پایین به عمده فروشی کالاها و حجره‌ها واقع در طبقات به دفاتر تجار (با ابعاد کمتر) یا فروش کالاهای سبک تر اختصاص یافته است. کارکرد کارگاهی نیز به سبب نیاز به فضایی وسیع و یکپارچه غالباً در زیر زمین به صورت سرتاسری قرار گرفته است. در نمودار (۱)، عوامل تاثیرگذار بر ساختار کالبدی کاروانسراها و سراهای درون شهری قزوین ارائه شده است.

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۲۱۱

شده از مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی قزوین مبنی بر برداشت کاروانسرای ضلع غربی، جهت بررسی کاروانسرا در پژوهش حاضر، به طور همزمان از عکس هوایی سال ۱۳۳۵ هجری شمسی که بخش‌هایی از کاروانسرای ضلع شرقی در آن مشخص می‌باشد در کنار نقشه ترسیم سازمان میراث فرهنگی استفاده شده‌است.

۲. در برخی منابع خان همان کاروانسرا در نظر گرفته شده و این واژه در زبان تازی به طور مطلق به جای کاروانسرا به کار رفته‌است (هادی‌زاده کاخکی ۱۳۸۹: ۳۴). بازرگانان از خان‌ها به عنوان اقامتگاه‌های موقت، نمایشگاه و فروشگاه کالاهای تجاری و انبار استفاده می‌کردند. از آنجا که از خان‌های بازار در مرکز شهر، همیشه بازرگانان غیر بومی استفاده می‌کردند، رفته رفته بسیاری از این خان‌ها، نقش کاروانسرای هم پیدا کرد. به طور کلی برای خان‌های موجود در حوزه فرهنگ ایرانی که در سه قرن اخیر بنا شده‌اند از واژه «سرای» و «کاروانسرای» هم استفاده می‌شود (دانشنامه جهان اسلام ۱۳۸۶: ذیل مدخل «بازار»). با توجه به عملکرد مشابه خان و کاروانسرای درون شهری در زمینه عملکرد تجاری و اقامتی و نیز بدین دلیل که در کتب تاریخی قزوین از قول گلریز (۱۳۶۳: ۳۳۸، ۳۲۷) و دبیرسیاکی (۱۳۸۱: ۴۸۲، ۴۷۴) هیچ یک از نمونه‌های این پژوهش با عنوان خان مطرح نبوده، برای عملکرد اقامتی و تجاری نمونه‌ها از واژه کاروانسرا استفاده شده‌است.

۳. در جهان اسلام غلبه با استعمال اصطلاح خان است که در بسیاری از کشورهای عرب زبان و ترک زبان به کار رفته‌است. در کشورهای شمال غربی آفریقا، بنگاه‌های تجاری مشابه خان را با امکان اقامت موقت برای بازرگانان خارجی «فُنْدُق» می‌نامند (دانشنامه جهان اسلام ۱۳۸۶: ذیل مدخل «بازار»).

۴. اصطلاح دیگری که از آغاز قرن دهم برای جانشین کردن واژه خان در مصر معمول گردید و بعدها در ترکیه، لبنان، و تونس برای مراکز تجاری به کار گرفته شد «وکاله» بود که واژه‌ای است عربی و به احتمال زیاد صورت کوتاه شده دارالوکاله که در قرن‌های پنجم و ششم در بغداد و دمشق به کاروانسراهای شهری گفته می‌شد و بعدها مترادف «فُنْدُق» گردید (دانشنامه جهان اسلام ۱۳۸۶: ذیل مدخل «بازار»).

کتاب‌نامه

بارتولد، واسیلی (۱۳۵۸)، تذکره جغرافیای تاریخی ایران؛ ترجمه حمزه سردادور، تهران: توس.
پرهیزکاری، مهرزاد (۱۳۹۳)، اخبار قزوین از سال ۱۲۶۷ تا سال ۱۳۲۶ هجری قمری؛ تهران: راه آورد مهر.

- پیری، سعید و سمیه افشاری آزاد (۱۳۹۵)، «مطالعه کاروانسراهای درون شهری دوره قاجار همدان نمونه موردی: کاروانسرای حاج صفرخانی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، س ۶، ش ۱۱.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۹)، سفرنامه تاورنیه؛ ترجمه ابوتراب نوری، تهران: سنایی.
- حاجی ملکی، الهام (۱۳۹۱)، «کاروانسرای سعدالسلطنه (خیابان تهران) در قزوین؛ مجموعه‌ای آسیب دیده از توسعه شهری دوران معاصر»، در: مجموعه مقالات قزوین، به کوشش مهرزاد پرهیزکاری، ج ۳، تهران: روناس.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، گنجنامه بناهای بازار؛ ج ۱۰، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی: روزنه.
- حسینی، آرزو و حسین پورنادری (۱۳۹۳)، «مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان (مطالعه موردی کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه)»، مطالعات تطبیقی هنر، س ۴، ش ۸.
- حسینی، آرزو و محمود ارژمند (۱۳۹۲)، «مطالعه تطبیقی معماری کاروانسراهای برون‌شهری و شهری ناحیه اصفهان در دوره صفویه (مطالعه موردی: کاروانسراهای مهبیار و مادرشاه)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۱۲.
- خلیلی، پریسا (۱۳۹۰)، مستند نگاری و گزارش کارگاهی شترخان سرای وزیر؛ طرح پژوهشی جهاد دانشگاهی استان قزوین، قزوین: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان قزوین.
- دانشنامه جهان اسلام (۱۳۸۶)، زیر نظر مصطفی میرسلیم، ج ۱، ذیل مدخل «بازار»، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- دبیر سیاقی، سید محمد (۱۳۸۰)، کتابچه سرشماری شهر قزوین؛ قزوین: حدیث امروز.
- دبیر سیاقی، سید محمد (۱۳۸۱)، سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن؛ قزوین: اداره کل میراث فرهنگی قزوین با همکاری حدیث امروز.
- ریچاردز، فرد (۱۳۷۹)، سفرنامه فرد ریچاردز؛ ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- سامی بیک، شمس‌الدین (۱۳۰۶)، قاموس الاعلام؛ ج ۵، استانبول: مهران مطبعه‌چی.
- شاردن، جان (۱۳۳۶)، سیاحتنامه شاردن؛ ترجمه محمد عباسی، ج ۳، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- کامیار، مریم (۱۳۹۶)، فرهنگ اجمالی مصور معماری اسلامی ایران؛ تهران: بنیاد دانشنامه نگاری ایران.
- کرزن، جرج. ناتانیل (۱۳۷۳)، ایران و قضیه ایران؛ ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- گلریز، سید محمد علی (۱۳۶۸)، مینودر یا باب‌الجنه قزوین؛ ج ۱، قزوین: انتشارات طه.
- محمدزاده، محمد نادر (۱۳۸۵)، یادگار ماندگار؛ قزوین: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قزوین.
- مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی استان قزوین، (۱۳۹۸).

نقش نوع کارکرد و موقعیت اجتماعی و ... (نوشین سخاوت دوست و حسین سلطانزاده) ۲۱۳

معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴)، *آشنایی با معماری اسلامی ایران* «ساختمان‌های درون شهری و برون شهری»؛ تالیف محمدکریم پیرنیا، تهران: سروش دانش.

معماریان، غلامحسین (۱۳۹۱)، *معماری ایرانی*؛ تالیف محمدکریم پیرنیا، تهران: سروش دانش.
نوروزبرازجانی، ویدا و محمدرضا جوادی (۱۳۹۵)، *بازیابی سازمان فضایی باغ شهر صفوی قزوین، از منظر پدیدارشناسی هرمنوتیک*؛ تهران: نشر یادآوران.

وحدت‌پور، شعله و نیما ولی‌بیگ و افروز رحیمی آریایی (۱۳۹۸)، «مطالعه مقایسه‌ای کاروانسراهای درون شهری و برون شهری اصفهان در گستره‌ی کالبد معماری». *هویت شهر*، س ۱۳، ش ۳.
ورجاوند، پرویز (۱۳۵۴)، «بیش از این بافت‌های قدیمی شهرها را ویران نکنیم»، *نشریه هنر و مردم*، ش ۱۵۷.

ورجاوند، پرویز (۱۳۷۴)، «پایتخت‌های صفویان: قزوین»، در: *پایتخت‌های ایران، گردآوری محمدیوسف کیانی*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

ورجاوند، پرویز (۱۳۷۷)، *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*؛ ج ۱، تهران: نشر نی.
هادی‌زاده کاخکی، سعید (۱۳۸۹)، *کاروانسرا در ایران*؛ تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
هیلن‌برند، رابرت (۱۳۹۳)، *معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی*؛ ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده‌شیرازی، تهران: روزنه.

هیئتس، والتر (۱۳۳۳)، *مقدمه بر: سفرنامه کمپفر، انگلبرت کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: انتشارات خوارزمی.

مصاحبه‌ها

پور فرخ، حاج غلام حسن (۱۳۹۸)، *سرای ضرابخانه، بازار قزوین*.

شکوهی، حاج کاظم (۱۳۹۸)، *چهار سوق بازار، بازار قزوین*.

قاسمی، حاج عبدالحسین (۱۳۹۸)، *تیمچه سرای ضرابخانه، بازار قزوین*.

ماهوتی، حاج حسین (۱۳۹۸)، *راسته فرش فروش‌ها، قیصریه، بازار قزوین*.

همافر، حاج حمید (۱۳۹۸)، *تیمچه سرای وزیر، بازار قزوین*.

Awad, Jihad Abdullatif (1989), *Islamic souqs (bazaars) in the urban context: the Souq of Nablus*, A Master's Thesis, Manhattan: College of Architecture and Design, KANSAS State University.

Büttner, Nils (2004), "Reisebilder-Kunsthistorische Anmerkungen zu Engelbert Kaempfers Landschaftszeichnungen und zu den Illustrationen seiner gedruckten Werke", in: Engelbert Kaempfer (1651-1716): ein Gelehrtenleben zwischen Tradition und Innovation, Detlef Haberland (eds.), Wiesbaden: Harrassowitz.

<<https://docs.google.com/document/d/1Fbs1RaHj7KgokC33BJQFdSgwrWmHo8fy5sy913E-jLw/edit>>

Duranti, Andrea(2012),“A Caravanserai on the Route to Modernity: The Case of the Valide Han of Istanbul”,in: The Bazaar in the Islamic City: Design, Culture, and History, Mohammad Gharipour (eds.), Cairo: American University in Cairo Press.

Hmood, Kabila Faris(2017),”Traditional markets in islamic architecture: Successful past experiences”, in: Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture,V. Echarri, and C.A. Brebbia(eds.), Southampton: WIT Press.

kaempfer, Engelbert(1684), ”Engelbert kaempfer’s Manuscript”, British library, manuscripts Sloane 2923, fol. 76 .

<<https://www.doaks.org/resources/middle-east-garden-traditions/catalogue/C163/location-of-the-khiyaban-in-the-plan-of-qazvin-by-engelbert-kaempfer-british-library-sloane-2923-fol-76/view>>

Lacaj, Eltjona, Enes Nurkovic, Derya Camuz, Kemal Korkmaz, Aysun Alp, Başak İpekoğlu, and F. Nurşen Kul(2014), “Evaluation of Conservation Problems for Restoration of Great Karaosmanoğlu Khan, İzmir, Turkey”, Proceedings of the 2nd ICAUD International Conference in Architecture and Urban Design, May 08-10, Tirana, Albania: Epoka University.

Starkey, Janet(2012),“The Continuity of Social Space: Khan al-Jumruk within the Bazaars of Aleppo”, in: The Bazaar in the Islamic City: Design, Culture, and History, Mohammad Gharipour (eds.), Cairo: American University in Cairo Press.

Taheri, Farid Hussain(1980), Urban elements of traditional Islamic cities, A Master's Thesis, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology. Dept. of Architecture.